

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई - ४००००१
रजि नं. एक १६०९४ (मुंबई)

दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या / नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटीचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

पंच.

सन १८८३ ते १८८७ पैकीं.

रु० आ०.

रु० आ०.

रा० रा० पंत अमात्या	
इष संस्थान बावडा ...	१५-६
रकार स्वूल लायबरी बडोदे	८-१२
ग० मा० चिटणीस ...	४-६
का० त्रि० तेलंग ...	४-६
रा० रि० ना० पंडित ...	२१-१४
चि० ना० भट ...	१७-८
पाद बाबाजी ठाकूर ...	११-२
से० ने० ला० तासगांव	६-१२
बा० ना० नाबर ...	८-१२
द० ग० इवे ...	७-६
गो० ब० सितूत ...	३-६
सि० भा० देव ...	४-०
सि० दि० देव ...	८-१२
दि० गो० वझे ...	८-१२
सि० आ० स्वरमंडळी ...	४-६

रा० रा० से० ने० ला० औरंगाबाद	४-६
ह० ज० गद्रे ...	४-६
ग० धों० लेले ...	४-६
से० ने० ला० संगमनेर	५-०
ब० आ० पटवर्धन ...	४-६
मराठी शाळानंबर १ बडोदे	४-६
ह० म० सहस्रबुद्धे ...	४-६
ज० स० गाढगीळ ...	४-६
न० ग० जालनापूरकर ...	४-३
सू० स० महात्मे ...	४-६
अ० रा० हरडीकर ...	४-६
अ० रा० चांफेकर ...	४-६
से० ने० ला० नाशिक ...	४-६
गु० ना० देशपांडे ...	४-६
म० ना० पेणसे ...	७-२
रा० गो० इनामदार ...	७-०

सन १८८८ पैकीं.

रा० दांडेकर ...	४-६	मे० श्री० बा० ठाकूर ...	४-६
ग० कीवे ...	१	रा० रा० म० ना० पेणसे ...	२-६

विषयक्रम.

री.

मल्हार रामरावकृत राजनीति ५७-७२

मराठी कविता.

अनेककविकृत भाग-३ रा-

राजारामप्रासादिकृत पदे २४५-२५२

संस्कृत काव्ये.

पंतविठ्ठलविरचितः गजेन्द्रचपूः १७-४०

राजनीति-राजाद्विक प्रकरण-५-उत्तरार्ध. (५७)

अंतःपुरशोधन करावें तें कसें करावें याचा प्रकार सांगतो. राजा सभेपासून निघोन अंतःपुरांत जातां व हर कोठेही जातां जनाचा संमर्द दाटी निवारण करून चालत असावे. तसेंच मातेचें दर्शन घेऊन बोलणें जनाची दाटी निवारण करून बसावे. आपला योरपणा दाखवून सर्व जनां चालतां सर्वांचें निवारण करून विविक्तपैणें चालत व हांसत असावे. क्षणभर विसंबूं नये. सर्वकाल हातीं अंयवा समीपच असें असत जावें. व संकटस्थान यांचे ठायीं राजानें जातां येतां उभे राहत नसावें. यात्रा समाज व उत्सव यांचे गडबडींत दाटींत फार उशीर स्थिर न होतां काहीं वेळ बसून सत्वर उठोन जात असावे.

आतां अंतःपुरशोधन करावें म्हणोन सांगितलें तेंच सांगतो. अंतःपुरांत वर्षां म्हणजे क्लीब केले असे असतील ते व मुलें म्हणजे दहा वर्षां आंत असतील यांचाच विहार असावा. क्लीब विश्वासू असावे. उष्णीष म्हणजे पागोटो म्हणजे शगे इत्यादि वस्त्रें करून अलंकृत शोभायमान असावे. त्याणीं रात्रि विनोदही काहीं करित होत्साते राजास संतोष करित असावा. अंतःपुरांत पुरुष ऐशी व पंचायशी स्त्रिया परिचारिका परम विश्वासू असाव्या. त्यांत नायक असावा. त्याणें क्लीब व स्त्रियांची गणना करित असावे. त्यांस विशीं सावध करून नेमले स्थळीं त्यांस उभे करणें व बसवणें विशीं सांगून असावे. त्यां त्याजपासून सांगितलें काम घ्यावें. राजानें स्त्रियांचा अत्यंत स धरूं नये. कारण काय यास म्हणाल तरि सांगतो. स्त्रियांनीं बहुतांचा नाश आहे. तेंच सांगतो. काशिराज राजा यास स्त्रीनें एकांत स्थळीं मारिलें, व सौवीर याची स्त्री मेखला इणें विषयुक्त अलंकार देऊन मारिलें. तसेंच बिदुरथ राजा ने स्त्रीनें वेणीत शस्त्र घालून नेऊन घात केला. मातेचे दर्शनासही येणें तेथें वध असत जावें. येविषयीं दृष्टांत. भद्रसेन राजा याचा कनिष्ठ बंधु मातेचे रात गेला असतां भद्रसेन याणें तेथे त्यास मारिलें व कारुण्य राजा यासही मातेचे गृही त्याचे भावांनीं मारिलें. यास्तव मातेचे गृही जाणें म्हणून असावध नसावें, व स्त्रियांचे गुण सांगितले यास्तव स्त्रियांचे चेष्टित व दुर्बुद्धि आहे कीं सुबुद्धि आहे याचा विचार वारंवार सावधपणें करून आपणांस सांगत असे क्लीबादि असावे. ज्या राजाच्या स्त्रिया उत्तम आचरणें सुरक्षित, भर्तारसेवेंत कायावाचा मनें करून ईश्वरच हा असें मानणार, ज्यांचे मनांत परपुरुष कदापि येत नाहीं, भ्रताराचे ठायीं निःश्रवंत अशा आहेत, त्यांस इहलोक व परलोक हस्तगत आहे. स्त्रियांस

१४. विविक्त-विचारयुक्त.

१५. वर्धर-खोजे.

१६. विहार=वापर.

कारभार देऊं नये व आपण त्यांस वस्य कदापि होऊं नये. एक अलंक भूषणे देऊन प्रीति करित असावी. नाही तर स्त्रियांस सलगी दिलिया व च वाक्येकरून चालविया महा अनर्थ होतो. व स्त्री उद्धाम होती. तेणें सर्वही प्रकारे दुःखासच कारण होतें यास्तव बहुत प्रयत्नेकरून, स्त्रियांचें करून, मर्यादेकरून चालवीत असावें.

आतां स्त्रियांशीं क्रीडा करणे ते कशी करावी सांगतों. एकच स्त्रियेस न होतां स्त्रिया असतील त्यांशीं अनुक्रमेकरून क्रीडा करित असावी. कामशास्त्रे लोकां करून नानाप्रकारचे औषधादि उपाय पुष्टीस्त्व व बहुत स्त्रियांशीं क्रीड रण्याविषयी सामर्थ्य असावें येविषयी उपाय करून घेऊन, करित आले यांजप्रकार आसक्त न होतां स्त्रियांशीं क्रीडा करावी ते सांगितली. बारा चवदा घटका श्रीपासून मध्यरात्रिक्रमण न झालें तों शयन करवें. तेथें समीप शस्त्र असावें व विश्वासु आस असे आसमंताद्वागीं ठेवावे.

याजप्रमाणें दिवसाच्या व रात्रीच्या घटका विभाग करून एक घटका क निरर्थक जाऊं न देतां नेमल्या कामाचा अतिक्रमही होऊं देऊं नये असें आच करित असावें. याजप्रकारे नीतियुक्त आचरण सावधपणें करित असतां त्याच्या प्र सुखेंकरून निद्रा करितात. राजा असावध असल्या त्याच्या प्रजा भयेंकरून प पावसांत. यास्तव राजा याणें सावध असत होत्साता प्रजांस पीडेविरहित करित अस हाच राजास मुख्य धर्म होय. राजा, आचरण सांगितलें त्या आचरणेंकरून सावध, संपूर्ण क्षत्रूचा नाश करून, समुद्रवल्यांकित पृथ्वीचा जय पावतो. धर्मेंकरून सांगित प्रकारे आचरण केल्या धर्माची वृद्धि होती. तेणें करून हा देह पतनही पावला अस तां स्वर्गसुखादि पावतो. यास दृष्टांत सांगतों. अग्नीचेठाणीं आहुती, समिधा टाकिल्य असतां अग्नि प्रदीप्त होतो. तशा राज-आचरण दाम, दम, शौच, करुणा अनिष्टुर भाषण, मित्रांशीं द्रोह न करणें, याच समिधा होत. येणें करून युक्त असतां र मिधांकरून अग्नि वृद्धीतें पावतो तसे या गुण-समिधांनीं अत्यंत लक्ष्मी वृद्धीतें प वती. या पूर्वोक्त प्रकारे सांगितलें याजप्रमाणें राजा याणें आचरण करून आपण राजा असा अभिमान सर्वथैव धरूं नये. सर्व जन ईश्वर सत्तेनें वर्ततात, तसाच आपण मनाचें भरण पोषण करणार ईश्वर ऐसें मानून अलिप्तपणें ईश्वराची आ- ज्ञा तेंच शास्त्र सदनुसार वर्तणूक करावी. आणि पुत्र सर्व राज्य आटोपी, सर्वांचें यथायुक्त पालन करी, आपणा सारखेंच चाले, असा विश्वय जाहला व आपणास वृद्धावस्था प्राप्तीचे उपाय अरण्यांत जाऊन अथवा गृहींच सज्जनसहवासें करून व सद्गुरुबोधित महावाक्याचा उपदेश, आत्मनात्म विचार, षड्गुण्याग, करून विष- यापासून विरक्त होत्साता सर्व काल भगवद्भजन व श्रवण धनन व कीर्तनादि

भक्तीकरून युक्त, असें सर्व काल करून, व अष्टांग योग साधनें करून मुक्ति पावण्यास योग्य असें व्हावे.

श्रीगणेशायनमः कोश प्रकरण-६-प्रारंभ.

श्रीगणेशायनमः ॥ कोश ह्मणजे राज्य [जें] तल्लक्षण वृक्षच याचें मूळ कसे ? तरि धान्यें करून रक्षण होतें. राज्यास मुख्य कारण द्रव्य होय. व द्रव्याची प्राप्ती व रक्षण करणें, वृद्धि करणें, हें मुख्य होय. कोशवृद्धीला असोवें. कोशाचीं अंगें द्वादश कोश व त्यांचींच अंगभूत अष्टादश शा-आणखीही बहुत प्रकार, परंतु हे मुख्य होत. द्वादश कोश म्हणजे महाल .. अष्टादश शाला म्हणजे अठरा कारखाने म्हणावे. यांस सर्वांस कारण व हे सर्व असतां त्यासच राज्य ह्मणावें. हें नाहीं आणि द्रव्यच आहे तरि स धनाढ्य सावकार इतकेंच ह्मणावें. यास्तव द्रव्यबळें हें सर्व वृद्धीतें पाववावें. वर्षीय दृष्टांत सांगतो. जसा पक्षी जो तो पक्षहीन जाहला असतां त्याचे सर्व तोरें करून उपाय राहून निर्बल होऊन नाश पावतो, तसा निर्धनी व कोशरहित राजा जाहला असतां त्याचे सर्वही मनोरथ व्यर्थ होतात. यास्तव राजा याणें राष्ट्राी द्रव्यसंपादन कसें करावें [हें सांगतो.] जसा भ्रमर पुष्पांतील त्यास पीडा करितां मधु शोषण करितो असे प्रकारें करून प्रजेपासून धर्मकरून द्रव्य उत्पन्न होत असेल त्याचें बहुत रीतीनें पालन करित असावें. म्हणजे धेनु जसा दुग्ध प्रसवतात तसें त्या प्रजांपासून द्रव्य उत्पन्न होतें. व राजद्रव्याचा नाश अन्य प्रकारें करून होत असेल व आणखी यथायुक्त धर्मकरून [द्रव्य] उत्पन्न होत असेल त्याविषयी जो नर सांगण्यास येईल त्याचें एकांतस्थानी सकल ऐकून घेऊन, त्याचा विचार मनन करून, नाश होत असेल व मिळत असेल त्याचा उपाय करावा. आणि सांगणार येईल त्यास त्याचे ज्ञाती व अमात्यादि कोणाचें भय व द्वेष करतील तरि त्यास करूं न देतां त्याचें रक्षण करावें.

आतां कोश कसा असावा ? तरि वर्धमान कोश असावा. सर्वही बाहेर व्यापाराचेच ठायीं गेला असें नसावें. संपूर्ण सुवर्णादिक व मौक्तिक, रत्ने आदिकरून परिपूर्ण असावा. त्याचें रक्षण परम आप्त, विश्वासू असे ठेवून तेणेंकरून अधिष्टित रक्षित असावा. आपले पूर्वज कोशवान् होते त्या महत्वास योग्य, किंबहुना अधिक, असे प्रकारें संग्रह करावा. राजा बाहेर यात्रेस जातां समीप गजावरि व शीघ्र चालणार उष्ट्रादि यानें यांजवर घालून समीप असावा. कोशरहित राजा कोणेही काळीं नसावा. कांकी राजता जे ते कोशाधीन आहे. थोर थोर आहेत ते

कोश लक्षणवान् आहे असे कोणत्यास म्हणतात ? तरि धर्मकरून संपा। खर्च असेल तितक्यास पुरून अधिक उरणार त्यासच कोश असे म्हणतात। रक्षण यत्ने करून करावा, याचें कारण सांगतों, एक कर्माचें कारण व ही घडतो. व सेवकजनांचें पोषण घडतें. व आपत्काल प्राप्त जाला असं समयी उपयोग घडतो. यास्तव कोशाचें संरक्षण यत्ने करून करीत असावें कसें? तरि पुत्राहून व स्त्रीपेक्षांही व सुहृदापेक्षां कोशाचे ठायी अधिक ममता झाले धरून पुत्रादिकांचा विश्वास न धरितां रक्षण करीत जावें. आणि असे करीं रक्षण करून अत्यायाचे ठायी व्यय करूं नये. प्रतिदिवशीं अवलो करीत असावें. रुषी, वणिक्पथ व सेतु व दुर्ग व कुंजरबंधन व रत्नादिकां खाणी, व करभार घेणें [व शून्य निवेशन] येणें करून परिपूर्णही असतां व वार अवलोकन करून त्याची वृद्धीच करीत असावें. आणि राजा याणें विच मनाचेठायी करीत असावा कीं हें जीवित जे तें चंचल होय, यास्तव पूर्वीं द्रव्य चे पांच भाग करावे आणि त्याचा व्ययही सांगितला तसे प्रकारे करीत होत्सा। कोशाचें संरक्षण सांगितले प्रकारे करीत असावें. राजा याणें शक्तीप्रमाणें ध केला व द्रव्यहीन याणेंही शक्तीप्रमाणें धर्म केला तरि पुण्य समान होतें, यास्त राजा याणें धर्म करणें तो विशेषाकारे करीत असावा, याज्ञप्रमाणें कोश लक्षण सांगितलें.

याजपरि राष्ट्र कशास ह्मणावें त्याचीं लक्षणें करून सांगतों, संपूर्ण राज्याचीं अंगें त्यांची वृद्धि राष्ट्रापासून होती. राष्ट्र म्हणजे प्रजा होत. यास्तव सर्व प्रयत्ने करून राजा याणें राष्ट्र प्रसन्न रहावें ऐसें करावें. तें कसें करावें? तरि शास्त्रमते जाणून जें आचरण करितात त्यास धर्म. सकल ज्ञाणणार असे थोर आहेत [ते] ज्याचा स्तव करितात त्यास धर्म ह्मणावा. आणि ज्याची निंदा करितात त्यास अधर्म म्हणावा, हें समजोन धर्म कोणता अधर्म कोणता हें अन्वीक्षिकी, दंडनीति, अर्थ-शास्त्रादि याज्ञवरून ज्ञाणत होत्साता थोर जे आहेत त्यांचे वचनाचे ठायी विश्वास ठेवून उत्तम प्रकारे करून प्रजेचें संरक्षण करावें. आणि प्रजेस पीडा करणार असे तत्करादिक जन असतील ते त्यांस शिक्षा करावी, वधार्ह असतील त्यांचा वधच करावा. राजा याची ज्याजवर प्रीति असेल त्यांतीलच एकेक अयवा दोन चार एक विचार करून अदृश्य, बहुश्रुत होऊं न देतां, आणखी प्रकटरूपे करूनच प्रजेस पीडा करीत असतील ते दोषी असे म्हणावे. त्यास राजा याणें वारंवार

१. कृषिर्वणिक्पथो दुर्ग सेतुः कुंजरबंधनम् । खन्याकरकरादानं शून्यानां च निवेशनम् ॥

अष्टौ संधानकर्माणि प्रयुक्तानि मनीषिभिः ।

२. लोकं रजनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः ।

शांतिपर्व-५७-१०.

प्रजेस पीडा होती हें पाहत होत्साता शोध घेत असावा. आणि
 र यास अतिथरें करून त्याची त्याची प्रतिष्ठा पाहून एकांती व लो-
 दंड करणें योग्य तसा करावा, प्रजेस पीडा कोणविशीं न होय ऐसें
 वि. प्रजांचें संरक्षण नीतिरूप न केल्या प्रजाकृत पाप याचा अर्थ वि-
 । होतो. कां म्हणाल तर करभार त्यांजपासून घेत असतां संरक्षण
 तरि असें घडतें. आणि उत्तम प्रकारें संरक्षण केलें धर्मधर्म प्रजा चा-
 पाहून धर्मकरून चालविली असतां प्रजेचे पुण्याचा षष्ठांश विभागी राजा होतो.
 जापासून अंकूर निर्माण जाइला त्याचें संरक्षण केलें असतां तोच अंकूर
 तो तशी प्रजा रक्षिली असतां तेच फल देती, ते प्रजेचे ठायीं
 उग्रता धरिली असतां राजा याचे ठायीं प्रजा उद्धिन्न होतात; अयवा
 तो याणें अत्यंत नम्रता धरिली ती प्रजा राजाचा पराभव करतील म्हणजे
 याची मर्यादा धरीत नाहींत; यास्तव विहित अविहित पाहून दंड
 ण करित असावे. वणिक्मार्ग जे करित असतील त्यांजपासून
 र घेणें तो कसा घ्यावा ? तरि विक्रय कसा जाला, किती विकत काय काय
 र, किती दुरून आणिलें, त्यास व्यय जाऊन त्याजवरि त्यास उत्पन्न
 जालें, त्याचें योगक्षेमास काय पाहिजे, याचा विचार करून तदनुसूप
 णर त्यांजपासून घ्यावा. याजप्रमाणें आयव्यय पाहून शिल्पकारादिक म्हणजे
 णार लोक यांपासून [घ्यावा.] तात्पर्य, जेणें करून त्या प्रजेस दरिद्राची पीडा
 ण्डे इतकें द्रव्य पाहून घेणें ते घेत जावे. नाहीं तरि प्रजेस दरिद्रपीडा झाली
 तां त्या राज्याचा त्याग करितात, अयवा चौयादि पापें करितात. जसें
 वें फार दोइन केलें असतां तिचा कस निर्वल होऊन पुढें कार्याचे उपयोगी
 न नाहीं, तसें प्रजेपासून फार द्रव्य घेतलें असतां राजा याचे महत्कार्याचे उप-
 ण पडत नाहीं, राजाचा नाश होतो, राजा प्रजेचें संरक्षण करून द्रव्य घे-
 तो इहलोकीं सर्व भोग भोगून स्वर्गाही पावतो, याप्रमाणें न केल्या

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञी भवति रक्षतः अधर्मादधिषड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः

मनु ८-३०४.

यथाबीजांकुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः फलप्रदो भवेत्काले तद्वन्नोक्तः सुरक्षितः
 मृदुहि राजा सततं लंघ्यो भवति सर्वशः तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाश्रय
 मांश्वे मृदुनित्यं तीक्ष्णो नैव भवेन्नृपः वासंताकं इव श्रीमान् न शीतो न च धर्मदः
 शां० ५६.

ऊर्ध्वच्छिद्यान्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत्पयः एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्धते
 हि दोग्ध्रीमुपास्ते च स नित्यं विंदते पयः एवं राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो लभते फलम्

शां० ७१-१७-१८.

अधःपातास नरकाचे ठायीं जातो. यास्तव आपले पुरांत व देशांत व श्रयी जन व त्यांचेही आश्रयी यांजवरि कृपा करून संरक्षण करावें. असतील त्यांस द्रव्य व धान्य देऊन त्यांची ऋणादि पीडा त्यांचें वृत्त घून ज्या रीतीनें पीडा परिहार होय ऐसें करून त्यांचें भरण पोषण कर रांश, राजा याणें प्रजेचे ठायीं परम दयायुक्त होत्सात। सावधपणें नीतीनें धर्मकरून नेमला व सांगितला तसा धेत असावा. हे राष्ट्रप्रकरण सांगितलें असे.

आतां दुर्ग प्रकरण सांगतों. उत्तम लक्ष्मीला दुर्ग राज्यांत बहुत कशास म्हणाल तरि राज्यांत दुर्ग फार असल्या आपलें व प्रजेचें व कोशां पल्लें करून रक्षण त्यां योगें होतें. याजकरितां असावे. आतां दुर्ग कोणते, कशास म्हणावे तें सांगतों. एक धनुष्यदुर्ग, एक महीदुर्ग व जल वृक्षदुर्ग व मनुष्यदुर्ग व पर्वतदुर्ग. ऐसे सहा प्रकारचे दुर्ग. यांची विविक्त करून सांगतों. धनुष्यदुर्ग म्हणजे आसमंताद्वागीं दहा दहा वीस कोसपर्यंत जवळ नसावें त्यास धनुष्यदुर्ग म्हणावें. आतां महीदुर्ग सांगतों. महीदुर्ग पृथ्वीचेठायीं निर्माण केला असा मृत्तिकेचा एक, व पाषाणें करून एक, व इष्टिका म्हणजे विटांचा, असा तीन प्रकारें करून, एक भूमीच बहुत दुर्गा अवघड स्थान झाली असें असलिया चहुं प्रकारें करून महीदुर्ग यास म्हण आतां जलदुर्ग म्हणजे समुद्रांत अथवा भोंवतीं जलेंच आहेत त्यास जलदुर्ग, थवा खंदक करून जल केलें त्यास म्हणावें. वृक्षदुर्ग म्हणजे भोंवतें अर फार व कंटकवृक्षें करून वेणु आदि, जेथे मनुष्याचा प्रवेश न होय, ऐसें केलें त्या वृक्षदुर्ग म्हणावें. आतां मनुष्यदुर्ग सांगतों. शूर मनुष्यांचा दुर्ग त्यांतच दुर्ग हा विशेष होय. बंधुदुर्ग म्हणजे साक्षात् सहोदर आदिकरून यांचीं स्था राजस्यानाभोंवतीं असावीं असा बंधुदुर्ग असतां इतर मनुष्यदुर्गांचे प्रयोजन नाहीं ते बंधुदुर्ग अनुकूल असावे. यास मनुष्यदुर्ग म्हणावें. ऐरणीदुर्ग म्हणजे तू विशेष आहे, ज्या तृणांत गेलें असतां आंगास छेद होऊन नाश व्हावा, त्या तृणेंकरून केला त्यास तृणदुर्ग म्हणावें. याप्रमाणें सात दुर्ग सांगितले. आतां दुर्गांचे गुण सांगतों. एक शूर आंत असतां शत बाहेर आलें तरी त्यांशीं युद्ध करील. शत आंत असल्या अयुत म्हणजे दहासहस्र बाहेर आले तरी त्यांशीं युद्ध करून त्यांचा पराभव करितील. यास्तव राजा याणें दुर्ग अगत्य करावें.

७. एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः । शतं दशसहस्राणि तस्मादुर्गं विधीयते ॥

मनु ७-७१.

मी कोणते म्हणाल तरि पर्वतदुर्ग उत्तम होय. त्याहून महीदुर्ग, ऐसे उत्तरोत्तर उणेंच होत. दुर्गाचे ठायीं काय काय असावे तेही धे व धंत्रे नानाप्रकारचीं बहुत असावीं. धान्ये व धने, धत्ते, उद-
ताळे, तूणे, व नानाप्रकारचीं वाहनें असावीं. ब्राह्मण विज्ञानी व
यादि नानाप्रकारचे मंत्र जाणणार व शूर व लक्षभेदी ऐशीं नाना-
बहुत असावीं. व लेखक व अधिकारी असावे, वणिक् असावे.
सर्व दुर्गांचे ठायीं असावे.

श्री बलप्रकरण सातवें.

॥ बलप्रकरण विस्तारयुक्त सांगतों. बल म्हणजे गज रथ अथ
मतुंग सेना यास बल अशी संज्ञा म्हणावी. असे प्रकारें सेना
पराभव राजा येणें करावा. शत्रुपराभव करण्यास साधनें दोन
कोण कोणतीं म्हणाल तरि एक दैव व एक पुरुषप्रयत्न, अशीं दोन.
हे पूर्वपक्ष होय आणि *पुरुषप्रयत्न हा सिद्धांत पक्ष होय. आतां
सिद्धांतपक्ष असे दोन प्रकार सांगितले, हे दोन पक्ष विस्तारें सम-
विक्षा करून सांगतों.

ई असावा तो कसा म्हणाल ? तरि तिथि, वार, नक्षत्र, ग्रह, व राशिबळ
याण दैवरूप मुहूर्त हेच अनुकूल पाहून जावें. येणेंकरूनच कार्य-
दैवरूप मुहूर्तच प्राधान्य होय. पुरुषप्रयत्नाचें काम नाहीं. असे
ई आहे. दैवरूप अशा मुहूर्तच करून सकल कार्ये सिद्धि पावतीं
पध्दतिं देतां तरि राजा जो येणें अन्य सामान कशास करावें ?

यत्नेन गिरिदुर्ग समाश्रयेत् । एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्ग विशिष्यते ॥

मनु ७-७१.

युधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः । ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यैत्रैः यवसेनोदकेन च ॥

मनु ७-८५.

कुर्यात् राजा परबलार्दितः । तैलं वसा मधुघृतमौषधानिच सर्वशः ॥
तानां पलाशशरवर्णनम् । यवसंधनदिग्धानां कारयित च संचयान् ॥
सर्वेषां शक्त्युष्टिप्राप्तवर्मणाम् । संचयामेवमाग्नीनां कारयित नराधिपः ॥
सर्वाणि मूलानिच फलानिच । चतुर्विधांश्च वैद्यान्वै संगृह्णीयाद्विशेषतः ॥ ६० ॥

शां० ६१-५६-५९.

शांतिपर्वाचा अध्याय ८६ ही पहावा.

न-पौरुष, पुरुषार्थ, उद्योग.

-फोड, स्पष्टीकरण.

२. हेष्काण=राशीचा दशांशात्मक भाग.

एक ज्योतिःशास्त्र मात्र पाहून त्याजवरून एकाकी बल नसतां जाऊ व्हावी. म्हणजेच दैवच प्रधान म्हणतां हें सिद्ध होईल. अथवा सिद्धि होतां तरि अन्य सामान्य जन याणींहां मुहूर्ताचें साधन करून राजा याचा पराभव अवश्य घडावा. हें घडेल कीं काय ? व राज प्रकारचे मंत्र व अभिषेक व जयप्रद मणिबंधन व शांतिक व उप जपादिकर्मरूप जयदायक दैवरूप साधन केल्यास सैन्यादि पुरुष कार्यसिद्धि घडावी. आणि हेंच साधन सुज्ञ अधिकारी ब्राह्मणांनीं ब्राह्मणांच पासोन राजा याचा पराभव घडावा. [परंतु तसें होत स्तव हीं कमें पुरुषप्रयत्न बल यास अनुकूल मात्र होत. मुख्यत्वे सिद्धि करून सुज्ञ जे राजे आहेत ते हीं साधनें करितात. आर रण कोश होय. तोच कोश मुख्य असेही म्हणाल, व अर्थशास्त्र कारणच होत असे म्हणाल, तरि राजा येणें मंत्रियुक्त होऊन व अर्थ विचार करून व गज अश्वद्रव्यादि कोश हा संग्रह करून कार्यसिद्धि तरि कशी घडेल ? याजवरूनही पाहतां पुरुषप्रयत्न बल हें पाहिजे. एक चक्र रयास लाविल्यानें रथ चालणार नाही. यास्तव पुरुषप्रयत्न करून सिद्धि होणार नाही. कदाचित् पुरुषप्रयत्न दैवावांचूनच रील. तेव्हां मुख्यत्व प्रयत्नाकडेच आहे. दैव साहकारी मात्र आणखी सांगतो. केवळ दैवच अवलंबन करून कोणते करूं पुरुषप्रयत्नेच न करावे. यासि दृष्टांत सांगतो. जसे उत्तम कविता कवि जे आहेत ते एक शब्दगौरव करून अर्थ विपरीत असें करि केवळ अर्थच धरून शब्ददुष्ट काव्य करीत नाहीत. शब्द उत्तम असें काव्य दोन्ही रक्षून करितात. तसें दैव व पुरुषप्रयत्न या करून चालावे. पुरुषप्रयत्न मुख्य आणि दैव गौण म्हणतां तरि पुरुषप्रयत्न केला असतां कोणे एके कार्याचेठायीं एखादेसमयीं सिद्धि व ऐसें म्हणाल तरि येविशीं सारांश सांगतो. मुख्यत्वे दैव व पुरुषप्रयत्न दच नाही. यासि दृष्टांत. जसा वायु एकच असतां शरीराचेठ स्थानभेदे करून प्राणापानादि नाम भेद पावला, तसा एकच प्रयत्न जन्माचे योगें करून दैव असें नाम पावला. कसा म्हणाल तरि :

३. हीं म्हणजे दैविक.

४. भीष्म सांगतात:—

उत्थानेन सदापुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर
नह्युत्थानमृते दैवं राजामर्थं प्रसाधयेत्
साधारणं द्वयं ह्येतदैवमुत्थानमेवच

पौरुषं हि परं मन्यं दैवं विशिष्टं
श्री०

भर्तेहर्गिनेही “उद्योगानं
मैति लक्ष्मीः दैवं हि दैर्घ्यमिति
इ०” असें म्हटलें आहे.

पाप व पुण्यविषयी केला, त्यासच देव असे म्हणतात. या जन्मी पास पुरुषप्रयत्न म्हणतात. पूर्वजन्मी पुरुषप्रयत्न पुण्यरूपी केला याचे प्रयत्नास अनुकूल होऊन सिद्धि देतो. पापरूपी पूर्वजन्मीचा या जन्माचे प्रयत्नास बाधक होतो. तितकाच भेद. वरकड यांस दोन असे न म्हणावे. विचार केला असता देवास उत्पन्न करितो. सर्वसिद्धि पुरुषप्रयत्नाचेच स्वाधीन. यास्तव प्रयत्न सुवेषयी अनुभवच प्रमाण आहे. तोच सांगतो. पूर्वजन्मी पापरूपी पुरुषप्रयत्न केला असतो तदनुसारच ये जन्मी दुःखरूप अथवा ईशसिद्धि होती. व ये जन्मीचे पुण्यरूप पुरुषप्रयत्ने करून पापक्षय संन्यासरूप प्रयत्न करून पापक्षय न करितां संन्यास-प्रयत्नेच कल्याण होती त्याचा पापक्षय पूर्वजन्मीच त्याने केला असे जाणतात. जनक राजा उत्तम वर्ण ब्राह्मणजन्म नसतां संन्यासरूप न करितां ज्ञानेकरूनच मोक्षसिद्धिपूर्वक मुक्तीकरून सिद्धि झाली, म्हणूनच ऐसे जाणावे कीं, मुक्ति देणार संन्याससिद्धि प्रयत्न पूर्वीच केला होता तरि मुक्तिरूप कार्यसिद्धि नच होती. काकी, कारणावां होत नाही. हा सर्वशास्त्रसिद्धांत आहे. एतावता सारांश हाही मूळ प्रयत्न व कोणी एक कार्यसिद्धीसही मूळ प्रयत्नच. हा राजा जो येणे अवश्य प्रयत्नच करावा. प्रयत्नाचे अंग सैन्य यास्तव कार्यसिद्धीस राजा येणे जावे. त्यास षड्विध बळ असावे. बळ कसे म्हणाल तरि सांगतो. प्रथम मील व भूत व श्रेणी व अटवी हे सहा प्रकार सांगितले. यांची विवेका सांगतो. मील म्हणजे ज्यास देश, कोश देऊन बडिलोपार्जित रक्षिले त्यास मील म्हणतात. भूत कोणास म्हणावे ते सांगतो. भूत म्हणजे जोपर्यंत वैभवेक तोपर्यंत राहून जाणार त्यास भूत म्हणावे. श्रेणी म्हणजे मार्गी ठायी नेहमी ठेविले त्यास श्रेणी म्हणिलेले. आतां सुद्धा सांगतो. द्विषत् म्हणजे शत्रुसैन्यातील भेदेकरून आणिले ते, आप-जाहले, त्यास द्विषत् म्हणावे. आतां अटवी सांगतो. अटवी बंधी भिळ्यादिक यांस अटवी म्हणावे. याजप्रमाणे सहा प्रकारचे सांगितले.

अजे परंपरागत जाहागीर- सैन्य ते.

ली " स्ट्याडिंग आर्मी " नेहमी तयार ठेविलेले

७. ' ग्यारिसन ' असे हल्ली ज्यास म्हणतात, किंवा ' शिबंदी ' असे ज्यास पूर्वी म्हणत असत ते.

याजपासोन उपयोग घेणें, कोणते कार्यास कोण समागमें ध्यावे, बहुत दूरदेशीं जाणें जालें तरि मील बळ असावें. कारण यात्रेस लागले असतां व संकटेंही पडलीं असतां सोडून थावयाचे नाहींत. छ प्राप्त झाला, व राजा यास दुःखही प्राप्त नहालें, [व] द्रव्या नसतांही सोडीत नाहींत. संकट व दुर्मागांचे ठायीं जाणें तेथें नेऊं नयेत. कारण काय म्हणाल तरि मार्गाचे ठायीं बहुत काळ मुळें क्लेश पावून भेद करण्यास त्यास विलंब लागणार नाहीं.

न्यादि यास नच न्यावें. मील सैन्यच असावें. व शत्रु जो तो युक्त व ज्याचे सैन्यांत निर्बळ अश्यादि यानें व मनुष्य नाहींतच, व तीं सर्व राजा याचेच ठायीं अनुरक्त अशीं असतां, आपणही शत्रु रेंगितले तसे प्रकारेंकरून आपली सेना मील बलवान् अशी सिद्ध करून आतां भूत सैन्य कोठें घेऊन जावें तें सांगतों. शत्रूपाशीं मी परंतु निःसार म्हणजे बलहीन अशी असतां व शीघ्र काळेंच नातां व बहुत प्रयास न लागतां जिंकावयास योग्य असा शत्रु भूत सैन्य न्यावें.

आतां श्रेणीबळ सांगतों. शत्रूवरि त्वरेकरून जाणें प्राप्त जातें शीं शत्रु आहे ते समयी एकच सैन्य नित्य गमन करितां अत्यंत युद्ध करण्यास उत्साह सामर्थ्य त्यास राहणार नाहीं. यास्तव श्रे भागलें सैन्य तेथें ठेवून, उत्तरोत्तर सैन्य टाकून नूतन घेऊन जातों आतां मित्रसैन्याचा उपयोग सांगतों. साधारण कार्य असतां फलोदय होईल तेथें, व शत्रु अनुग्रहच करून वश्य होणार अथवा वश्य होणार व शत्रुबल दुर्गयुक्त बहुतश्रमसाध्य असतां, ते घेऊन जावें.

आतां शत्रुबल कोठें न्यावें तेंच सांगतों. बहु धोर असा प्रबल शत्रूवर जाऊन निवास दोनचार वर्षे करणें व दुर्ग व कंठक अकरणें, बहुत श्रमांत घालून उपयोग आपण सावध असोन ध्यावा.

आतां अटवी सैन्याचा उपयोग सांगतों. शत्रु देशाचे ठायीं पु व कंठक अरण्याचा शोध करवणें व झाडी तोडवणें यास असावें.

याजप्रमाणें सहा प्रकारची सेना याजपासोन उपयोग ध्यावा. णाल तरि सांगितला. आतां चतुरंग सेना पूर्वी सांगितली. चतुरं रथ, अश्व, पदाति यांस चतुरंग म्हणवें. त्यांत आर्षी गज याचें गजांतही चार लक्षणें आहेत तीं कशीं म्हणाल तरि, एक

हे चार प्रकार. त्यांत भद्र यांची लक्षणें सांगतो. ज्याचे मधुवर्ण, गोत्रे समानेकरून देह बहुत उत्तम, कश नाहीं, व बहुत क व येंशाचे धनुष्यासारखी दृष्टि ज्याची म्हणजे दृष्टीस कणा वळ असावा. बराह जो यासारखा जंघन भाग व शीघ्र, आंदोल करणार असावा. व त्याचें प्रमाण सांगतो. सात हात उंच लांब व दहा हात ज्याचे उदराचा वेढा व मस्त जहाला अपासोन मद ज्याचे हिरवा निघतो. असे प्रकारचे गज्यास भद्र अभातां मद याची लक्षणें वर्णितो. हृदय व कक्षा म्हणजे दोन्ही गज्याच्या वळकटी पडतात, व चालणें ज्याचें शिथिल व उदराचा त्व. व उदरही लांब व बृहती व कंठ हेही ज्याचे लांबच, कुशीही वर डागही थोरथोर, सिंहासारखी दृष्टि ज्याची, मदोन्मत्त झाल्यावरि वळा खवतो. त्यास मद असे म्हणावे. त्याचें प्रमाण सांगतो. उंच ३ हात लांब, नऊ हात उदराचा घेरा. आ याची लक्षणें वरोष्ट्र ज्याचा लहान व पुच्छही लहान, व शि लहान व पाय व दंत व झुंडाही लहानच ज्याची, व अखंड कश व नेत्र ज्याचे स्तीत मद काळा खवतो, त्यास मृग असे म्हणतात. याचें प्रमाण ५ हात उंच व सहा हात लांब व आठ हात पोटाचा वेढा. आतां मिश्र म्हणजे तिन्ही गज यांची सांगितली त्यांतील योडी हेत व ज्याचें प्रमाणास नियम, व मदस्ताव ज्याचा मिश्र प- प्र ऐसें झणावे.

चार जाती सांगून आतां उत्तम लक्षणें गज्याचे ठायीं असावीं तीं व टाळू व मुख हे तांबडें असावे. नेत्र लहान, कृष्ण वर्ण म्हणजे गुळगुळीत दंत, उन्नताग्र म्हणजे दंताचे शेडे वर्त असावे, से असोन लांब असावे. अंश म्हणजे दृष्टिभाग चापोन्नत निर्भ्रम असावा. कुंभस्थळे कांसवाचे दृष्टीसारखीं असावीं. केश बारीक असा एकसारखाच आंगावर असावा. कर्ण व हनुवटी व नाभी व हों स्थळे विस्तीर्ण असावीं. कूर्मचे दृष्टीसारखी उन्नता असावी. वें अठरा अथवा वीस असावीं. झुंडाडंडास त्रिवलि^१ पडत

१. कळक.

२. हिदळणें, मार्गे पुढें हलणें.

३. धनुष्याप्रमाणें मध्ये उ-

स.

११. निमम=बुडालेला, खोल पनाळीचा.

१२. आधात=लांब.

१३. त्रिवलि=तीन वळकट्या. तुंदिल मनुष्याच्या पोटास पडतात त्याप्रमाणें.

असावी. व शुंडा वाटोळी व मांसाळू अशी असावी. ज्याचे सुगंध वास येत असावा. व शुंडेपासून फूत्कार टाकतो त्यासही असावा. यात्रेस जातेसमयी वारूळास भयवा बांधावयाचे खुंट म्हणजे जाळीस व क्षीरवृक्ष जे यांस थडक घेतल्यास व स्वइच्छेव मान दृष्टि जहाली, व जिकडे जाणें तिकडेच मस्तक ऊर्ध्व करून गमन करूं लागला, व भक्षण करते समयी व अरोहण करते समयी हण म्हणजे शब्द करणें व फूत्कार टाकून त्यांतून उदकाचे कण मद प्राप्त जहाला व उजवे दंतास सोडनें वेटाळे घातल्यास जय सांगितलीं लक्षणें गजानां केलियावरि निश्चयें करून शुभ ऐशीं नि आतां वाईट चिन्हें सांगतों. हीं नसावीं. गज दंतभग्न नसावा. मोडका असतां राजास व देशास व सैन्यास पलायन भय प्राप्त व दंत मोडका भयल्यास पुत्र व उपाध्या व अरण्याचे ठायीं अधिकारी व स्त्रियांचे सांभूतारी यांस भयप्रद होय. दोन्हीही दंत मोडले सर्व कुलक्षय । यांतच दंतभग्न होते दिवशीं शुभ तिथि शुभ चांगलें असतां वाईट गुण सांगितले ते न घडतां शुभावह [होऊन द्वि राजा पावतो. तिथि लग्नादि शुभ नसतां दंतभग्न झालां तरि अ होतात. दंतभग्न सुगंधिक पुष्पवृक्ष व क्षीर ज्या वृक्षास आहे ते भक्षणीय फळें आम्रादिक वृक्षांस हत्तीनें थडकून दंतभग्न पावल भावह. हेंच अशुभ नव्हे. उत्तम नक्षत्रादि असतां फळ या वृक्षाचेंही फळ होतें. यांजहून अन्य वृक्ष यांस जर दंतभग्न शुभ होय. व नदीचे तटाकास थडकून दंतभग्न वामदंत मध्येच शत्रूचा नाश होईल. सुगंधी वृक्षादिक [यांचें व] नदी त फळ एकच. याजहून अन्यानीं दंत मोडला तरि आपला नाश होई वाईट लक्षणें सांगतो. अकस्मात् स्वल्प गति पावूं नये व कान होऊन झाडणें व अत्यंत दीर्घ वदन करून हळू श्वास सोडणें व पु टाकून उभें राहणें व डोळे झांकणें व निद्रेकरून अति व्यास होणें रोग होतात तेंच भक्षण करणें व वारंवार विष्टेंत रुधीर टाकणें हीं करूं लागल्यास भय प्राप्त होतें. उदकाचे ठायीं ग्राह असतात— जलांतील मगरमत्स्यादि प्राणी — त्याणीं हत्तीस धरून उदकांत नेलें राजास अशुभ होय. आणि ग्राहानें धरलें असतां ग्राहासच हत्तीनें

११. क्षीरवृक्ष—उंबर वगैरे.

१५. क्षीर—पांढरा चीक.

१६. स्वल्पगति=ठेंचाट
चालणें.

शुभ राजास होय. हीं चिन्हें वाईट व त्यांतच काहीं उत्तम

३ कोणते भूमीवर बांधावा व त्यास शाळा कशी करावी व स्तंभ वृक्षाचा असावा हेंही अनुक्रमें सांगतों. आतां भूमि सांगतों. भूमि व पिंवळी अशी तीन वर्णांची भूमि असावी. याजवारे म्हणजे हत्तीची पुष्टि होते. राज्यास वृद्धिकारण यश-

करण्याचा प्रकार सांगतों. चौवीस हात रुंद व अठ्ठेचाळीस हात चौस हात रुंद, व चाळीस हात लांब हें मध्यम मान. यास स्तंभ यावे म्हणाल तर शाळेची रुंदी सांगितली त्याचें हस्त परिमाण जें असावे. ऐशा प्रकारच्या शाळा निराळ्या निराळ्या प्रति गजास या. स्तंभ बंधनास असावा. तो सोळा अंगुळें उत्तम, मध्यम कनिष्ठ चौदा अंगुळें, याजप्रमाणें पिंढीचा चौकोनी असावा. व रुसे असावे तें सांगतों. सोळा अंगुळें वेदा दोरियास तो उत्तम, कनिष्ठ चौदा अंगुळें दोरास वेदां असे असावे. शाळाद्वार उंच वीं सांगितली तसे प्रकारे करून जो हत्ती जितका लांब तितकी रुंद लांबीचा तिसरा भाग वर्ज करून दोन भाग राहिले त्याज- ऐसे द्वार करावे. याचे तृतीयांशाचे षष्ठांशावर रुंद असावा म्हणार होतें. द्वाराचें मुख पूर्वेस अथवा उत्तरेस करावे.

यास स्तंभ कोण कोणते वृक्षाचे असावे तें सांगतों. चंदन व अवधुक व देवदारू व सरळार्जुन, शाल व रोहिणी व खैर व चांद वृक्ष व कदंब व अशोक या वृक्षांचे गजबंधनास स्तंभ असतां. गणदायक गजास व गजपुष्टीस सुखप्रद होय.

कसे कोणते दिशे मुख बांधावे तेंच सांगतों. पूर्वाभिमुख गज गजास दीर्घायुष्य व युद्धाचेठायीं जय प्राप्त होतो. व पराक्रम व उत्तराभिमुख बांधला असतां राज्याची व द्रव्याची वृद्धि पाववितो. भव पावत नाहीं. आतां पश्चिमाभिमुख व दक्षिणाभिमुख बांधला कारक होतो. दक्षिणाभिमुख असतां जीवितनाश राज्यास करितो. असतां गजास रोग प्राप्त होतो व राजा याचा द्रव्यनाश करितो. नाचे स्तंभाचें मान सांगतों. शालेस रोंवावा कोठें हेंही सांगतों.

१. १६, १५, १४ अंगुळें वे- | दी आहे ज्वांची असे.

ईशान्ये दिशेस रोंवावा. तो स्तंभ किती हात असावा म्हणाल तरि उंच उत्तम, मध्यम नऊ हात, आठ हात कनिष्ठ. यांत भूमीत चार : अधिकउणा रोंविल्यास अनिष्टकारक होतो. आतां हत्तीस मद निर्माची औषधे आहेत परंतु विस्तार आहे यास्तव न लिहिला. तीं सर्व : शास्त्री आहेत. हें सहपरिकर गजनिरोपण केले. याज्ञप्रमाणें गजा हून राजा येणें बसण्याचे उपयोगी व युद्धाचे पयोगी गज पाहून व ज्वर गजसादी म्हणजे महात शूर नानाप्रकारची आयुधे घेऊन व गज बहुत सैन्यांत असावे. याज्ञप्रमाणें गज प्रकरण विस्तारें सांगितले आतां वाजी म्हणजे अश्व [याचें] लक्षण सांगतो. ग्रावा म्हण दोन्ही नेत्र व कूट म्हणजे मागील चौक व हृदय हे भाग विशाल व ओठ, जिह्वा हीं थोर, तांबडा वर्ण असावा. व शरीरावरील व आंगावरील व मानेवरील तसेच पुच्छाचेही बारीक कोमल असावे. आंखूड असावे. व पुच्छही लहान बारीक असणें. जंघा म्हणजे नु म्हणजे गुडघे ऊरू ह्मणजे मांड्या हीं वाटोळीं असावीं. दंत समान असावे. वाण व स्वरूप उत्तम सुंदर दिसे असें असावे. याज्ञप्रमाणे दर लक्षणयुक्त असल्यावरि राजा याचे शत्रूचा नाश घडतो. जय प्राप्त होतो.

आतां अश्व फुलतो त्याचे गुण अवगुण सांगतो. बसण्याची ज पाठीस व दक्षिण कुशीस फुलले तरि उत्तम होय. सर्वांग उज्वलित म्हणजे शुभ्र अथवा धूमवर्ण येणेंकरून असले तरि परम अश्व तात्कालींच ब्राम्हणास दान करावा. शिश्र स्थानाजवळ फुल स्त्रिया यांस वाईट. उदरावरि फुलला तरि राजाचे कोशास नाश व दापाशीं फुलला तरि राजायासि पराजय प्राप्त होईल. मुख, मस्तक शुभ होय. स्कंधाचे ठायीं व पाठीवर फुलले तरि जयप्रद होय. फुलला तरि राजा याचें वधसूचक होय. वक्षस्पळीं व नेत्राचे ठा भुजेचे ठायीं फुलले तरि तो वर्ण शुभ्र असल्यास जयप्रद होय. व स्थानें यांचे ठायीं आणि वर्ण धूम्र असला तरि पराभवसूचक होय. उदक यांस जो भितो व उगेच अटखळणें व श्रमाव्यतिरिक्त येणें अथवा कांपणें व मुखापासोन रक्त पडणें व मुखांतून धूर निघणें रात्र ज्यास निद्राच नाही, संध्यासमयीं म्हणजे प्रातःकाळ संध्या

११. सहपरिकर=सामग्री सुद्धां.

२०. फुलणें=पांढरें होणें, मूळ वर्णांत

दुसऱ्या रंगाचा उद्भव होणें.

यास येती व सर्वकाळ अधोमुख, हीं लक्षणें [ईर्हीकरून] युक्त ठ. होतें.

धाचें हिंसेणें कसें असावें तें सांगतों. कौंच पक्षी याच्या शब्दासा-
ला मान न हालवितां ऊर्ध्व तोंड करून तारे शत्रूचा नाश सांगे.

घेऊन न गिळतां तोंड आंवळून शब्द मंजूळ असा उंच केला
व दही व ब्राह्मण, देवता, गंध व फुलें व फळें व कांचन आदि-
खोर्हा शुभ चिन्हें प्राप्त होऊन शीघ्र जय होईल. वामपदेकरून
केलें तरि राजा यास प्रवाससूचक होय. संध्याकाळचे ठायीं शब्द
जुवर्गाचा पराभव होईल. आतां राजा येणें बसतेसमयीं चंचल वृत्ति
र उभय राहिला, राजा बसला असतां तेच समयीं दुसरे अश्वार्थे श-
तां त्याचा प्रतिशब्द आपण करून दक्षणपार्श्वभागाचे ठायीं मुख
केला तरि शीघ्रकाळेंच अत्यंत लक्ष्मी प्राप्त होईल. वारंवार मंत्र व
व ताडनही केलें असतां नीट मार्गें न चालतां वांकडेंच चालणें व
च मिणें व नेत्रांपासेन अश्रु पडतात ज्याचे, अशीं लक्षणें केलीं
त अकल्याणवह होतें. याज्ञप्रमाणें अश्वलक्षणें सविस्तर सांगितलीं.
लक्षणें सांगतों. या युगाचेठायीं अस्त्रविद्या व रथ यांचें युद्धच हो-
व विस्तार न सांगितला.

ति सेना कशी असावी तें सांगतों. पदाति यांची मर्यादा शैतास
से प्रकारचे दहा नायक त्यांस एक नायक म्हणजे सहस्रांचा एक
सहस्रांचे दहा नियामक त्यांचा एक असे असावे. असे प्रकारें
पृथक् नायक येणें करून युक्त अशीं बहुत सेना असावी. त्यांस
ताका व वायें त्यांनपाशीं असावीं. व चालतां व विभू रचनेचेठायीं
व्हावीं येविशीं शयकाकारें भिन्न भिन्न त्यांचीं चिन्हें असावीं. त्यांस
सत्तम प्रकारें अधीत करण्यास सकल विद्या जाणणार ऐसे असावे.
मंत्रविद्या व शास्त्रविद्या यांचे अभ्यास करवीत असावें. व बहुत लां-
घ्य करणें व पर्वत आरोहण करणें त्यास त्वरित गमन करणें येविशीं
म] ज्यास न होत असे; व नित्य राजसंनिध चालणें व युद्धाचे
नायुक्त चालणें व युद्ध करणें व दुर्गादिजय करणें येविशीं कुशल
व इतबारी असे प्रकारचे असावे; व राजा प्रवासी असतां नित्य

प्रीष्म म्हणतात:—
यां: शताधिपतयस्तथा

ततःसहस्राधिपातैः कुर्याच्छूरमतंरितम्

शा० १००-३१.

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

दुर्ग, शिबिरे^{२२}, वैखगृह^{२३} त्यांचे समंताद्वागीं समीप बहुत सावधपणें र ना याचें रक्षण करीत असें असावें. त्यांचे गणक लेखक असावे. चे सेवेनुरूप केलीं वेतनें समयाचीं समयास राजा यास विनंति करून सार्वी व आणखी त्याणीं सेवा युद्धादिकाचेठायीं बहुत श्रम केलीं तरी तिरिक्त द्रव्य व भूषणें देत असावी. [येणेंकरून] स्वाभि सेवेचेठायीं धिक सेवा करून दाखवावी हे त्यांस उत्साहता असती. याजप्रमाणे ना असावी. म्हणोन सांगितलें त्याचा विस्तार सांगितला. याजप्रमाणे राजा येणें करून शत्रूवर नावें.

आतां शत्रूवर नावें त्यास शत्रूशीं बलाबल चिन्हें पहावीं. तीं ल तरी तीं सांगतों. शत्रु सैन्याचेठायीं भालुका गाढवासारखी : असल्यास व राजा व सरदार यांणीं लोकांवरील ममता टाकिली व सु ममता नाहीं व गज तुरंग राहनें यांजवरही आस्ता नाहीं व विरत पात्रादि यांची ज्यांणीं ममता सोडिली असे प्रकारें करून होऊन कोण आस्ता धरली नाहीं, आणि जन म्हणत कीं क्षसे समयांत आम्हांस होईल ! असे व एकांत एक कलह करितात असे प्रकारें शत्रु सैन्य सतां, त्याजवर चालून नावें. व कपोत पक्षी व उलूक व भ्रमर व णजे निशाणावर व चामरावर व छत्रावर व आयुधें यांजवर व वाह व वाद्य वाजवीत असतां त्याचा शब्द यथास्थित न उठणें हीं चिन्हें असल्यास व शत्रुदेशांत दुश्चिन्हे सांगतों याजप्रमाणें होत असां नावें. तीं कशीं म्हणाल तरी सांगतों. नदीचा प्रवाह विपरीत व बाण टाकिला असतां गतीनें जावा तो न जातां माधारा फिरणें अगाध नलाशय एकाएकीं शोषण व जेथें जळ नाहीं तेथें उदक पाषाण उदकावरि तरणें व देवतामूर्तींचा भंग होणें अथवा उगीच हूनी पडणें व त्याचेठायीं कंप होणें व रुदन करून नेत्रांतून जल लाशय आहेत त्यांचीं उदकें आपला वर्ण टाकून अग्निवर्ष होणें असतांच अति चंचलत्व जल पावलें तरी व ऋतुकाल नसतांच अफुलें फळें येणें व अरण्यवासी प्राणी यांणीं नगरांत प्रवेश करणें व चक्रवाक x x x यांणीं शब्द करिजेला व हिवाळ्यांत कोकिळा तात व दहा पांच श्वानें एक स्थळीं जमा होऊन दीर्घस्वरें करून

२२. शिबिर-तळाची जागा.

२३. वखगृह=तंबू, राहुटी.

२४. सैन्य-गणकलेखक=सबनीस.

२५. विरतविषय=विषया

वस्तूंवरील, प्रीति नष्ट झाले

त हरवक्त तक्त सक्त भक्त जवळि न नक्त फक्त भक्तियुक्त हे
पांडुरंग० ॥ ३ ॥

आ विठ्ठल मी मस्तक बाहिला पदि वरुनी कविमणी राहिला हिं
वनी प्रभु राहिला जन हो ओ ओ ओ तो ॥

राजारामी प्रासादिक रत राजारामी या भूबैकुण्ठग्रामी काधि तु-
गाल गाल गाह जाउनि साल साल सालसा त्यजुनि वच ॥
ूरंग० ॥ ४ ॥

पद ८.

हरि मजला चालवेना या चालीवर.

का हो भेट देइना ॥ ध्रु० ॥

जि मातंग- । ऋषि बोलिले श्रीरंग ॥

३ अभंग । ते वचन गुणांसी येईना ॥ १ ॥

लोकनासाठि । करुनिपां पर्णकुटि ॥

करि मोठि । परि कार्य सफल होइना ॥ २ ॥

गं न बरि । फार मलिन कबरि ॥

हे शबरि । तार म्हणुन परि निकट नेइना ॥ ३ ॥

ग्रामी लीन । साले प्रासादिक दीन ॥

विणे मीन । विभु कसा येऊनि यश घेइना ॥ ४ ॥

पद ९.

चालीवर.

असा क्रम करी ॥ ध्रुवपद ॥

ने मन बरी पदसारसा क्रम करी की असा ॥ १ ॥

मल मुनि-जन धरि धरि तसा की असा ॥ २ ॥

द बद कदनदपद सदयसा की असा ॥ ३ ॥

प्रासादिक धरुनियां भरंवसा ॥ ४ ॥

पद १०.

आल्ये रे ध्रुवोरा सहज मी आल्ये ॥ ध्रु० ॥

शोण कुणाची । नवलवि आजि जाहले ॥ १ ॥

काहि नसे तव । पाहती नगरजन भुले ॥ २ ॥

प्रासादिक । निजसुख पर लाधले ॥ सहज मी आले ॥ ३ ॥

पद ११.

बोला बोला हो जातां कुठे अतां हे बोला ॥ ध्रु० ॥

नेत्रपदाते नक्रे दिधला शोला ॥ बोला हो० ॥ १ ॥

धरि नसणे बसणे पार्य-रयि चाकरसे कामाला ॥ २ ॥
 यवन कबीर नामे महा साधू विणिला त्याचा शेला ॥ ३ ॥
 दीनवत्सल नामास्तव जातो काय कदावे तुला ॥ ४ ॥
 राजारामी लीन प्रासादिक मनिषा संशय गेला ॥ बोला हो ।

पद १२.

सुजनता धरी सुजनता धरी रे काहीं तरी सुजनता धरी ।
 झणती तुजला या गोकुळिचा निजजविता चौधरी ॥ १ ॥
 झणती गोपी सोडुनि शिशुपण दास-जना उद्धरी ॥ २ ॥
 राजारामी लीन प्रासादिक उतरी भवसागरी ॥ ३ ॥

पद १३.

उत्तररागिणी नादरदरी तथी तथी ना या चालीवर.
 नमितसे रमेऽब्धि-कन्ये वैष्णवि होसिल काय
 भूकसम घड घड घड घड घड घड घड बोलुनी सु
 कर धर हर शिव की मत्कर अध जों-वरी नसे यमप्रदः
 जाह्न्यावर नर सुर जनजननी कराल काय धराल काय
 कधृत खेटक मातुलिंग स्तनपत्र पारदे भवाचल
 गड गड गड गड गड गड गड गड कोसळे समुद्धर
 राजारामी रत प्रासादिक देह हा नसेचि यास्तव अंत
 कड कड कड कड कड कड कड कड खात दात

पद १४.

गोपीकिनोद.

काय मनाह

अहा हरि हा काय धरिसि कर गौळणी बहुजणि
 कुंजवनी गोपिका सहित मी चुकवुनि तुजला फिरते
 कोठुनि येथे कसा अलासी अपराध हि तिळ नसत'
 बोलू तरि शिण होतो सखया नख या दृष्टि न पर
 बडते जरि मळेरि परि घडते पाप अणि न दुःख
 सद्य विभू कळकळला तेव्हा कर जोडुनि वंदित
 राजारामी लीन प्रासादिक हर्ष मनी पद ठसता

पद १५.

नाममहात्म्य.

प्रीति

हा भवसिंधु तरावा । मानवा हाम मुखी गावा ।
 गणिका-गेही लंपट होसी । किति तरी फजित

दौलत करनी बहु मिरविशी । किति तरी धनसुत पावा ॥ १ ॥
 हातबुद्धि ठायी करिल खिठाई । तव मन हार तरावा ॥ ३ ॥
 गुरुरायचे लग्ने पाया । वायु काय न जावा ॥ ४ ॥
 राजारामी लीन प्रासादिक । हासत संग धरावा ॥ ५ ॥

पद १६.

गाव्हार्णो. रागे भरली यशोदा • या चाळीवर.
 करि ऐसा झालासी धुंद तू । गाव्हार्णे हे किति असे का बोल का रे
 ऐसा ॥ भु० ॥
 ऐक यशोदे मे गुण याचे मुल नाही दुजा । मल नाही दुजा ॥
 लोणि शिके हि । घाटी काठिवा । दुजा ॥
 ठेवुनि लोणि । मनी मनी । लावे माजराच्या मुजा ॥
 न वदासि पोत । हंसत निघाला खोटा मोठा चंडोल ॥ कारे ०१
 असुनि आमुचे पति नावाचे हाचि झाला धणी ॥
 गरतपणा मे माझा घेउनी आला हेचि क्षणी ॥
 न कळे कां तुज काय वरूं मन लाज हि वाटे पाचि माझि कां झोल ॥
 करि ऐसा० ॥ २ ॥
 तिसरी बोले घरी करी चोरी काय थोरी तरी । याची काय थोरी तरी ॥ १ ॥
 जाति धराया मे चार सहा अठरा ही परी ॥
 बंधन पावेना यकले मी धीट मोठा हुरी ॥ तुझा धीट मोठा हुरी ॥
 पिकले हे खुळ गोकुळिचा कुळधर्म बुडाला काहि मिळेना देतां मोळ ॥
 कां रे ऐसा० ॥ ३ ॥
 बदे मग माता ती शृण-नाथ नवस करिते तुला । हाचि नवस करिते तुला ॥
 करि न चतुर्थीचे व्रत तुझे गुण दे या मुला । नीट गुण दे या मुला ॥
 कंदुक दे म्हणुनि छळि राधे नवल वाटे मुला । याचे नवल वाटे मुला
 न वसे धाम्ने राजारामी लीन प्रासादिक अयांणी केला बिगोल ॥ कां रे ऐसा० ॥ ४ ॥

पद १७.

सद्गुरुमहिमा.

चिवट.

हा सुलभ उपाय जन्म मरण खुकवाया मनुजा धरि सद्गुरुचे पाय ॥ भु० ॥
 सोसुनि शीतोष्णादिक विजनीं श्रमविति किति नर काय ।
 त्यक्तवसन पंचांगिसाधने किति करसिल हायहाय ॥ १ ॥
 निश्चय तद्वचनीं ठेवुनि जानि भवनीर तरुनि जाय ॥

(२४८)

राजारामप्रासादी

गुरु-विण तुज अन्य सुलभ तरि साधन दिसतें काय ॥ २ ॥

जिवा शिव करीं देशिक हे शिक घेशी करिं उरुगाय ॥

राजारामी रत प्रासादिक संतत सद्यश गाय ॥ ३ ॥

पद १८.

तदरदानिदीं तनोम् या चालीवर.

मदनबनना हा रे रे सुख-सदनः । नंदनंदना कुंदरदना ॥ ध्रु० ॥

गोजाति मज स्मरशर दुर्धर हे देई आलिंगन तो हि शुद्ध रंगधर सुंदर मदना १

व्हावै शरण गावें बहु दयाघना ते तरि कठिण हि गुणगणना ॥ २ ॥

बसधी राजारामी लीन प्रासादिक करि मनना ३

१९.

पंदरीमहात्म्यवर्णन.

पं. चालीवर.

दिवस आज धन्य आनंदाचा । देव पाहिला ॥ ध्रु० ॥

भक्तवर पुंडलीक उपाचा । माहिमा मोठ आषाढीचा ॥

करुनियां प्रदक्षिणा नाचा । बोलति राम कृष्ण वाचा ॥

जेथें लाग नसे अरिचा । देव पाहिला पंदरीचा ॥ १ ॥

निकट उपा रुक्मिणीसह राही । भक्ता नाउं नको राहीं ॥

म्हणतसे विश्वाची आई । विटेवरि उभी बिठाबाई ॥

प्रेमरस जाइल की काहीं । म्हणवुनि खळगा करि पार्यो ॥

कांबळी तकट पदर जरीचा । देव पाहिला पंदरीचा ॥ २ ॥

म्हणाति बुध हरिचरणों लागा । वारकऱ्यांत नीट वागा ॥

ईप्सित विठ्ठलासि मागा । प्रभूच्या कीर्तनांत जागा ॥

क्षितिवरि नसे अशी जागा । जेथें वाहे चंद्रभागा ॥

दर्शने लाभ घडे हरिचा । देव पाहिला पंदरीचा ॥ ३ ॥

प्रेमे नामाचा दंगा । करुनियां दुष्कर भवभंगा ॥

लावुनि तुळशि बुका अंगा । भेटा सद्य पांडुरंगा ॥

वरदा या राजाराम-संगा । प्रासादिक सादर प्रसंगा ॥

हेतु मग पुरला भंतरिचा । देव पाहिला पंदरीचा ॥ ४ ॥

पद २०.

सीतास्वयंवरास जाण्याचे नंदगृहाच्या जवळ. या चालीवर.

राम म्हणे सानुज मीं येतो गुरुवर्या न्या हो जनकपुरी ॥ ध्रुवपद ॥

बिधामित्र म्हणे मग रामा पत्रास्तव जाणे हें आम्हा ॥

श्रम होतील पण तुज सुखधामा आग्रह हा राहो नको धरूं ॥ १ ॥

ऋषिवर्या सोढुनि सत्संगा । स्थिति योगे न शिण झगटी अंगा ॥
 नृप तेथे चापाच्या भंगा । करिताल ते पाहों नयनभरी ॥ १ ॥
 घे मुनि मग संगे रघुराया । उद्धरवी पथि गौतमजाया ॥
 राजाराम प्रासादिक पाया । लागुनि धन्या हो ॥
 तीस हि म्हणे । राम म्हणे धन्या हो ॥ ३ ॥

पद २१.

सीतास्वयंवर तील; पायी पैजण वाजत झण झण या चालीवर.
 जनक विनोदे कन्या वरि जनक वि० ॥ भुवपद ॥
 मंदप थंड अ से मुक्त ह लोबति ॥
 स्तंभ व

भूप भूप
 वेळा ग वरा ॥ १ ॥

राजाराम लीन प्रासादिक । जनकरुणार्णव धन्य असे या ॥
 म्हणाति सनक हरि ॥ जनक विनोदे० ॥ ३ ॥

पद २२.

शूर्पणखा विटंबना; जनकविनोदे० या चालीवर.
 पायि पैजण वाजत झण झण ॥ भुवपद ॥
 शूर्पणखा पण खास करुनि मनि । यास वरिनि मी च म्हणुनि अली ॥
 नै घर घरधनी ॥ १ ॥
 टाकुनि रूप स्वकीय उभि भुलवी । त्रैलोक्याचा नाय पहा ॥
 हा रघुवीरमणी ॥ २ ॥
 राजाराम प्रासादिक लेखन । घेउनि जाय त्वरे मग लक्ष्मण ॥
 वर वर वर हाणि ॥ पायि पै० ॥ ३ ॥

पद २३.

तेनेनादर दरतों तनन या चालीवर ॥ कल्याण रागी तराणा.
 कुजभगिनि कांत करुणा करा वद झणी तू ये करणि तुजविणें अज नाहो कुणी ॥
 अनायनाय नावनाकधि तरि करिल कोण यम रणी हाणिल शर सणणण-
 णण ॥ कुजभ० ॥ भुवपद ॥
 घडि पल घडि पल वय जाय कपे पाहे म्हणतो साहे थोडि अहे तुझिये
 चरणि ये मरकटवत्तरफडते मन जडवि जडवि ॥ कुजभ० ॥ १ ॥
 भवसागरि बुडें हरि गुरुडावरि वसुनि किंवा तसा च परि लवकर ये ॥
 मंगल त्वत्संग हा घडवि घडवि ॥ कुजभ० ॥ २ ॥

राजारामि रत प्रासादिक वचनासमान देणार तुजसमान नाहि नाहि गु-
णि या सुंदरवर कुंदरदन भर दडविंदडवि ॥ कुजभ० ॥ ३ ॥

पद २४.

छद्मवगमनातील; छद्मवा शांतवन कर जा० या चालीवर.

छद्मवा सुखि आहे की । तो मनमोहन हरि माझा ॥ भुवपद ॥
छद्मवा जन्मला येथे । हरि पाहीं त्याची न्हाणी ॥
या स्थळी घातले पायी । कृष्णासी उष्ण मि पाणी ॥
ऐकुनि त्या हरिसी छळिले । गोपांची बहुत गाव्हाणी ॥ चाल ॥
पाठविला धेने । त्याचि ही ॥
१ ॥

॥
घाडिनी भरिता बदला । तव ताळा ॥
परि मारी जखळी बांधी । दुष्ट मी कैची माता ॥ चाल ॥
ते दुःख अता ओसणते । स्मरतां मनि हृदयीं म्हणते ॥
दुष्ट या भूमिवर म्हणते । असि नसेल दुसरी भाजा ॥ १ ॥
आवरे न दुःख नंदासी । हंबरडा फोडुनि बोले ॥
छद्मवा केवळ अमुचे । गोकुळिचे निज सुख गेले ॥
अमूरे दुष्टे कैसे । मोहक मज करुनी नेले ॥ चाल ॥
उठ जेवी आता नंदा । म्हणे कोण अभाग्या मंदा ॥
बोळविता मी गोविंदा । बदला मज मागे जा जा ॥ ३ ॥
त्या गोकुळिच्या मग नारी । छद्मवा बोलती भारी ॥
मयुरेसि नेडनि कंसारी । अपुली कां आली स्वारी ॥
हा प्राण आहे तो पावे । हे कळवा त्या अतिकारी ॥ चाल ॥
तो कृष्णाचि राजारामी । पाववी प्रासादिक धामी ॥
राहिला स्वसुख विश्रामी । मयुरेचा होडनि राजा ॥
छद्मवा सुखि आहे की । तो मनमोहन माझा ॥ ४ ॥

पद २५.

तो चि काय मयुरेचा राजा । झाला काय मयुरेचा राजा ॥
होता जो व्रजांत नित्यजात । बहानि म्हणति तक्र कुणि पाजा ॥ भुवपद ॥
एविजातटि अन्नकवल सेवी न म्हणे चि शिळा ताजा ॥
निज गोपांसि बदे न बसा कीं उठुनि गाह चारा नः ॥ १ ॥
दास्यकार्य करि आपण कुब्जा बटिक भली ती भाजा ।

काय तिचा बडिबार फारसा त्यजिल्या जिणें लाजा ॥ ९ ॥
 उद्धव शुद्ध वदे परि न पडे गोपवधूंच्या काजा ।
 राजारामी रत प्रासादिक स्वामी व्यापक माझा ॥ तोचि का० ॥ ९ ॥

पद २६.

छुणलीला.

चतरंगकु गावरसझ या चालीवर.

हुरि मला बहुत घरीं जाच जाच अज काचण भारी तारिं सारिं मसतां
 येजानि तरि धरि करि वरि हुरि मला ॥ भुवपद ॥
 हृदयि योर आन नसे तुजविणें त्यजुनि त्यजासे कय कदं जिणें ॥
 परि ठपणि घर-घणी असति म्हणुनि भिणें पसन अजि परिहुरिं.
 हुरि हुरि मला० ॥ ९ ॥

मानसि जाण वचन हें न लटिकें भ
 आणि नमन करिते क्षणि गमन हें आहे निकें ॥
 राजारामि प्रासादिक तरि हुरि मला बहुत० ॥ ९ ॥

पद २७.

छुणलीला.

नको पदरा धरूं अझि व्रजवासे नारी ॥ भुवपद ॥
 भयें विकलें कोठें म्हणुनि कळेना ॥
 कोण कोणाचा तूं अभावर होसि भारी ॥ १ ॥
 सये कसला गे धीट याचि मोठी कटकट ॥
 दिन-रननीं असे लपुनि उभा द्वारी ॥ १ ॥
 नंदशोदेसि हा लाविसि डाग कां ॥
 मत्सदनीं तरि म्हणतिल काय सारीं ॥ ३ ॥
 राजारामि लीन की होई प्रासादिक ॥
 सोढीं पटा हटा नमितसें पूतनारी ॥ नको पदरा धरूं ॥ ४ ॥

पद २८.

जा हुरि माघारो अतां येतो असावि दया ती ॥ भुवपद ॥
 हित गुज मज बोलत बसलासी । श्रम झाले बहु राती ॥ १ ॥
 मित्र तुझा एक विप्र सुदामा । हृदयि वसोत दिनाती ॥ २ ॥
 राजारामि लीन प्रासादिक सदया आलि दया ती ॥ आ हरि० ॥ ३ ॥

पद २९.

षडुवीरा आतां नताला तारीं श्रमलें भारी ॥ भुवपद ॥
 या भवसागरां तुजसम सदया कोणि दिसे न उतारी ॥ १ ॥

म दुरितक्षय करी काष्ठाचा चूर जसा कातारी ॥ २ ॥
 भीषण पळवी समज गुणात्मकी एक तुझी झांतारी ॥ ३ ॥
 राजारामी कार्य प्रासादिक सर्गि करणी दातारी ॥ ४ ॥

पद ३०.

साधन नाम चि सार या चालीवर.

स्मर दत्ताचे पाय मनुजा ॥ भुवपद ॥
 जन्मा येऊन नरदेहाच्या त्याविण सार्यक काय ॥ १ ॥
 उपाचें स्मरण न करिता प्राण्या आयुष्य व्यर्थची जाय ॥ २ ॥
 राजारामी लीन प्रासादिक धन्य सद्गुरुमाय ॥ ३ ॥

पद ३१.

धौल त्रिवट.

यशोदे बाई आज निरुपाय ॥ कृष्ण धडोवडी छळितो आम्हाला ॥ भुवपद ॥
 नवनीत शिरि बाई घेऊनि जातां । करितो आझावरी भलतंचि
 करि बाई याच्या बंदोबस्ता । सांगु किति गाव्हाणी सुत तुझा चळला ॥ १ ॥
 आजपासुनि बाई येईल गृहा हा । ताडीन मी याचा विचार पहा हा ॥
 कसे न ध्वणसील बाई सदनी च राहा । पती माझा रागिट मारील याला ॥ २ ॥
 निशिदिनी लागे हा आमुच्या छंदा । न सुचे अम्हाला गृही क्षण धंदा ॥
 सांगुं किति बाई दिवसंतुनि तिदां । राजारामी बसे प्रासादिकाला ॥ यशोदे
 बाई आज ० ॥ ३ ॥

पद ३२.

राग तीढी चौताल.

करवीरवासिनी आई तुला काशी करुणा नये तरी करवीर ० ॥ भुवपद ॥
 जेवा जगदंबा भवस्तंभा क्षय करिल असा होता भरंवसा तो अजवरी ॥ १ ॥
 चरणा शरणागत परि स्मरणार्ते नाणिशी हा न पडे की समज मला ॥
 जमला रस रिपुस माज मजवर तर दर नाश सुरवर नर जननि पहा ॥ राजारामी
 लीन प्रासादिक करि धरि ॥ करवीर ० ॥ २ ॥

पद ३३.

साधन नाम चि सार या चालीवर.

भज मन दक्षिणपति केदार ॥ भुवपद ॥
 राजाविनेत्र सुवाजिवरि बसे दीनाचा सरदार ॥ १ ॥
 खड्ग त्रिशुल धरि करि धरि करि जो ॥ रत्नासुरसंहार ॥ २ ॥
 राजारामी लीन प्रासादिक ॥ करितो जगदुद्धार ॥ भज ० ॥ ३ ॥

नीरांतः सुचिरावगाहनवशात् तीव्रातपप्रापितम् ।
 तापं सर्वमवब्रुडय्य सहसा निष्क्रम्य नीरात् बहिः ।
 हस्ताकर्षमलं निपीय कमलान्येष द्विपेशो भृशम्
 तप्तः सन्नपि हा कृतघ्न इव तान्येव क्षणात् व्यालुनात् ॥ १५
 ततो हरेणुरिव ताः करेणुः स्वसंततीश्चानुजलं पिबन्तीः ।
 सिषेच हस्तोद्भिन्नतसांद्रनीरैस्तत्स्पर्धिभिः प्रेमरसैः स पश्यन् १६
 धावन्तो जवतो मिथः सिषिचिरे ते कुंजरा अंजसा ।
 गर्जन्तो वनदेवतापरिचितत्रासप्रदानोत्कटम् ॥
 सर्वैस्तीरकुटुंबिभिः शकुनिभिः क्रीडद्भिरेभ्यः
 झंझावातविवर्तवर्तितमिहं चञ्चस्तिव

जलैः संक्षालितानि प्रक्षालितानि मदीदकानि च
 कृपदानाम्बूनि चलन्त्यः चञ्चल नकाणां प्रसृताः ताश्च ताः नलिन्यः कमलि-
 न्यश्च तासां पत्राणां आवलयः पङ्क्तयः तासां मध्ये इति चलद्विकीर्णनलिनी-
 पत्रावलीमध्यतः । सद्यः तत्काले एव क्रकचस्य भावः क्रकचता तां भजन्ति
 सेवमानानि सन्ति ध्वनति शब्दयतीति ध्वनन् स चासौ वारिदः मेघः तस्य
 ध्वानः शब्दः तेन उद्दामाः नटन्तः ते च ते मयूराश्च तेषां विकसन्ति सन्ति च
 तानि चन्द्रकाणि तेषामाडम्बरमनुकारं विभराश्चक्रुः स्वीचक्रुः ॥ १४ ॥

नीरान्त इति । एषः द्विपानामीशः गजेन्द्रः नीरं उदकं तस्यान्तः सुचिरं बहु-
 कालं यत् अवगाहनं तस्य वशः स्वाधीनत्वं तस्मात् तीव्रश्चासौ आतपः उष्णं
 च तेन प्रापितं तं सर्वं तापं सन्तापं सहसा तत्काले एव अवब्रुडय्य निमज्ज्य
 किञ्च नीरात् जलात् बहिः बाह्यप्रदेशे निष्क्रम्य निर्गत्य हस्ते आरुण्य इति
 हस्ताकर्षं कमलानि जलानि अलं आतृप्तिनिपीय पीत्वा भृशं अत्यन्तं तृप्तः सन्नपि
 कृतघ्न इव क्षणात् तानि कमलानि पद्मान्येव व्यालुनात् चिच्छेद हा इति
 खेदे ॥ १५ ॥

ततः इति । ततः अनन्तरं सः गजेन्द्रः अनु अनुलक्षेण जलं उदकं पिब-
 ति । ताः पिबन्त्यः ताः हरेणुरिव पतिव्रता इव । हरेणुर्ना सलिले स्त्री रेणुकाकुल-
 योषितोरिति मेदिनी । करेणुः हस्तिनीः स्वस्य सन्ततीः कलभान् हस्तः शुण्डा-
 दण्डः तेन उद्भिन्नतानि उल्लिप्तानि सान्द्राणि निविडानि च तानि नीराणि जला-
 नि तैः तत् जलं स्पर्धन्ते एवंशीलाः तत्स्पर्धिनः तैः प्रेमरसैः पश्यन् अवलोकयन्
 सन् सिषेच सेचनं चकारेति ॥ १६ ॥

धावन्त इति । ते अञ्जसा साकल्येन कुञ्जराः गजाः जवेन इति जवतः
 रावन्तः वनदेवतानां अपरिचितः अननुभूतः स चासौ त्रासश्च तस्य प्रदाने उत्कट-

गद्य.

सत आकस्मिको धारासंपातजर्जरितानां सद्यः प्रवसतां रोलम्बकद-
म्बकानां कालपुरुषताड्यमानब्रह्माण्डभाण्डध्वनिरिव सम्मूर्छितो नाह
उदपादि ॥ ५ ॥

अथ किंपुरुषागनानां प्रियतर्जनजनितमानसंमार्जनैस्त्राससर्जनैर्ग-
र्जनैः परस्परं प्रवृद्धस्पर्धं पयः प्रवर्षतां केषांचिदमर्षतां शुण्डादण्डैर्मि-
थः कर्षतां करिवराणां स्थूणाकाराभिर्धाराभिरस्मिन् मिमज्जयिष्येय
विधिक्षोभितः कल्पान्तकालजलदोयं किमिति मीमांसमानैः कुक्षिसमा-
श्रयणक्ष- कर्क्षिभिर्विलोकितप्रान्तैरपि निर्गमदुरन्तैरनु-
ग्यतः कृच्छ्रेण निरयायि ॥ ६ ॥

मुहामं यास्म- शब्दं कुर्वन्तः सन्तः मिथः
परस्परं सिषिचिरे सितक- । एतत्तत्ता- ताले क्रीडन्ति ते क्रीडन्तः नै
क्रीडद्भिः सर्वैः तीरे सरोवरस्य प्रान्ते कुटुम्बिनः तैः शकुनिभिः पक्षिभिः तदिदं
शंखावातस्य विवर्तः तेन वर्तितं प्रवर्तितं हस्तिकर्षं हस्तनक्षत्रस्य वर्षणमिति
स्मृतम् ॥ १७ ॥

गद्यं । तत इति । ततः तदनन्तरं अकस्माद्भवः आकस्मिकः स चासौ धारासंपातः
अतिवृष्टिः तेन जर्जरितानि पीडितानि तेषां सद्यः तत्काले प्रवसन्ति निर्गच्छन्ति
तेषां प्रवसतां रोलम्बानां भ्रमराणां कदम्बकानि समूहाः तेषां कालपुरुषेण ता-
ड्यते तत् ताड्यमानं ब्रह्माण्डं एव भांडं तस्य ध्वनिरिव शब्द इव सम्मूर्छितः
सम्मिश्रः सान्द्रः इति यावत् नादः शब्दः उदपादि उत्पन्नो बभूवेति ॥ ५ ॥

अथेति । अथ अनन्तरं किंपुरुषाणां अङ्गनाः स्त्रियः तासां प्रियस्य
कान्तस्य तर्जनात् भर्त्सनान् जनितः उत्पन्नः यो मानः रोषः तं सम्मार्जयन्ति
दूरीकुर्वन्ति तैः त्रासं सर्जयन्ति उत्पादयन्ति तैः गर्जनैः शब्दैः परस्परं मिथः
प्रवृद्धा वृद्धिं गता स्पर्धा यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा प्रवृद्धस्पर्धं पयः जलं
प्रवर्षन्ति ते प्रवर्षन्तः केषाञ्चित् हर्षतां स्वजयआनन्दयुक्तानां केषाञ्चित् अमर्ष-
तां पराजितत्वेन खेदयुक्तानां किञ्च शुण्डादण्डैः मिथः परस्परं कर्षतामाकर्षतां
करिवराणां गजश्रेष्ठानां स्थूणाकाराभिः स्तंभाकाराभिः धाराभिः अस्माकं मज्ज-
यितुमिच्छा मिमज्जयिष्या तथैव विधिना दैवेन क्षोभितः कल्पान्तकालजलदः अयं
प्रलयमेघः किमिति मीमांसन्ते विचारयन्ते इति मीमांसमानाः तैः कुक्ष्योः
समाश्रयणमाश्रयः तेन क्षणं सुखिताः शावकाः एषां तैः अक्षिभिः नेत्रैः विलोकिताः
अवलोकिताः प्रान्ताः यैः तैः एतादृशैरपि निर्गमे निर्गमेन दुरन्ताः असमर्थाः तैः
अनुस्यूताः निखाताः कुन्ताः भल्लाः येषु ते तैरिव शकुन्तैः पक्षिभिः महता
कृच्छ्रेण महाकष्टेन निरयायि निर्गतम् ॥ ६ ॥

तदानीं समन्तात्सञ्चरत्समीरसमुन्नीयमानसान्द्रसलिलसीकरसेक-
संजातसीत्कारसङ्घचरितकंपसंपादितदन्तसिचयव्रणानां नवनवाङ्कुरित-
गात्रवल्लरीणां सिद्धागनानां प्राणप्रियसन्निधिविरहेऽपि तत्समागमका-
लिकावस्था समजज्ञि ॥ ७ ॥

अथ स तदाकौतर्बद्धिश्च विलुलितसारसः । तत्र सर्वे सत्त्वाः किल
शार्वाणीं प्रति चित्रकेतुवाग्विलासा इव जरठाशुद्धांता इव चासुरता-
वल्लभिनः । पतदमृतासारोऽपि मृतिप्रदायी । धनंजयसंगर इव पलाय-
मानधार्तराष्ट्रः । नलनृपालोदय इव संजातपुष्करभंगः । दशकंधरसमर
इव मूर्छितलक्ष्मणः । श्रीराममखमंडप इव प्राप्तकुशलवः । पा-
जिज्ञासागनकुक्षेनासंघ इव व्याकुलीभूतमत्स्येश्वरः । तत्र हसा
अपि सपन्थनजम्भारः ॥ ८ ॥

तदानीमित । तदानीं तस्मिन् काले समन्तान् आममन्तात् सञ्चरन्ति ते
सञ्चरन्तः समीरेण वायुना सम्यक् उन्नीयन्ते ते समुन्नीयमानाः सान्द्राः निविडाः
ते च ते सलिनां जलालानां सीकराः अम्बुलाकणाश्च तैः सेकः सेवनं तेन सञ्जातः
उत्पन्नः यः सीत्कारः तेन सह चरितः स चासौ कम्पश्च तेन सम्पादिताः उत्पा-
दिताः दन्तानां सिचये वस्त्रे ओष्ठे इत्यर्थः व्रणाः यासां ताः तासां नवनवाः नूत-
नाः अङ्कुराः सञ्जाताः यासु ताः नवनवाङ्कुरिताः रोमाञ्जिताः गात्राणि शरीराण्ये-
व वल्लरयः वल्लयः यासां तासां सिद्धानां अङ्गनाः स्त्रियः तासां प्राणप्रियाणां
पतीनां सन्निधिः तस्य विरहः समागमाभावः तस्मिन् सत्यपि तस्य प्रियस्य समा-
गमकालिका समागमसम्बन्धिनी अवस्था समजनि उत्पन्ना बभूवेति ॥ ७ ॥

अपेति । अयं किञ्च । सः तटाकः सरोवरं अन्तः जलान्तः विलुलितानि
मृदितानि सारमाणि कमलानि यस्मिन् तत्र तस्मिन् तटाके सर्वे सत्त्वाः प्राणिनः
किल निश्चयेन शार्वाणीं पार्वतीं प्रति चित्रकेतोः वाचां विलासाः इव किञ्च जरठा-
नां वृद्धस्त्रीणां शुद्धान्ताः अन्तःपुराणीव असुरतावल्लभिनः असुषु प्राणेषु रताः
सन्तः यस्मिन् चित्रकेतुवामवलम्बन्ते आश्रयन्ते तथोक्ताः पक्षे असुरस्य भावः असुर-
ता वृत्रासुरता तामवलम्बन्ते पक्षे सुरतमवलम्बन्ते ते सुरतावल्लभिनः तथा न
भवन्ति ते तथोक्ताः । पुनः कीदृशः तटाकः । पततीति पतन् अमृतस्य पीयूषस्य
आसारः धारासम्पातः यस्मिन् एतादृशोऽपि मृतिं मरणं प्रददातीति मृतिप्रदायी
अमृतं जलमिति विरोधपरिहारः । पुनः कीदृशः । धनञ्जयस्य अर्जुनस्य सङ्गरः
पुद्गमिव पलायन्ते ते पलायमानाः धार्तराष्ट्राः हंसाः पक्षे धृतराष्ट्रपुत्राः यस्मात् ।
पुनः कीदृशः । नलमंजकः नृपालः राजा तस्य उदयः इव संजातः पुष्कराणां
कमलानां भङ्गो यस्मिन् पक्षे पुष्करस्य एतन्नामकस्य नलबन्धोः भङ्गः परा-

पद्यं.

शिखरिवरतटात् करेणवस्ते सरसि निरीय यथा घनं विचेरुः ।

शिखरिवरतटेपि ते सरस्तः पवनधुता विततास्तथा विचेरुः ॥ १८ ॥

क्षणदुर्मदसंगमः प्रसादं हरति सतोपि जनस्य सद्य एव ।

इति कथयदिवेभलोड्यमानं सरसि जलं कलुषीबभूव सर्वं ॥ १९ ॥

सह सहचरैर्विहरतो द्विरदस्य प्रखरतरशरासारैः ।

सरसस्तस्य पुनरसावपशकुनत्वं जगाम नाम तटः ॥ २० ॥

नयो यस्मात् । पुनः कीदृशः । दशकन्धरस्य रावणस्य समरः सङ्ग्रामः इव मूर्च्छि-

तः सारसस्त्रियः यस्मिन् पक्षे मूर्च्छितः लक्ष्मणः रामानुजः यस्मिन् । पुनः

कीदृशः । श्रीरामस्य मत्स्यस्य अश्वमेधस्य मण्डपः इव प्राप्तः कुशानां दर्भाणां लवः

छेदः यस्मिन् पक्षे प्राप्नोति कुशलवौ रामपुत्रौ यस्मिन् । पुनः पाण्डवाणां

ज्ञानमिच्छा जिज्ञासा तथा आगतः प्राप्तः कुरुसेनानां कौरवः । सङ्घः समु-

दायः इव व्याकुलीभूताः मत्स्येश्वराः मीनश्रेष्ठाः यस्मिन् पक्षे व्याकुलीभूतः मत्स्ये-

श्वरः विराटः येन सः । किञ्च । तत्र तस्मिन् तटाके हंसाः परमहंसाः अपि समनुभूतः

सम्यगनुभूतः त्रासो यैस्तयोक्ताः इति विरोधः परिहारस्तु हंसाः पक्षिविशेषाः

इति ॥ ८ ॥

पद्यं । शिखरीति । यथा ते करेणवः गजाः शिखराणि शृङ्गाणि विद्यन्ते एषां ते

शिखरिणः पर्वताः तेषु वरः श्रेष्ठः त्रिकूटाचलः तस्य तटः तस्मात् निरीय निर्ग-

त्य सरसि सरोवरे घनं निविडं यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा विचेरुः वि र-

न्ति स्म । तथा ते करेणवोपि कस्य उदकस्य रेणवः कणाः अपि सरसः इति

सरस्तः सरोवरात् निरीय पवनेन वायुना धुताः विकीर्णाः सन्तः विस्तृताः भूत्वा

विचेरुः विचरन्ति स्मेति ॥ १८ ॥

क्षणेति । क्षणं क्षणपर्यन्तं दुष्टं मदो गर्वो यस्य तस्य दुर्जनस्य इति यावत्

सङ्ग्रामः समागमः सतोपि जनस्य साधुजनस्य प्रसादं नैर्मल्यं सद्य एव तत्कालं

एव हरति इति कथयतीति कथयदिव सरसि सरोवरे इभैः गजैः लोड्यते तच्छो-

ड्यमानं सर्वं जलं उदकं कलुषीबभूवेति ॥ १९ ॥

सहेति । सह चरन्ति ते सहचराः तैः गजैः सह विहरति क्रीडतीति विहरन्

तस्य द्वौ रदौ दंतौ यस्य तस्य गजेन्द्रस्य अत्यन्तं प्रखराः प्रखरतराः शराणां

जलानां असारः धाराम्पाताः तैः तस्य सरसः सरोवरस्य अमौ सः तटः पुनस्त्व-

र्थे आगताः शकुनाः पक्षिणो यस्मात् तस्य भावः तत्त्वं जगाम नाम प्रापेव यत्

अपशकुनत्वं जगाम तत् गजेन्द्रस्य अपशकुनः एव अभवदिति भावः ॥ २० ॥

निर्गच्छच्छकुनावलीकलकलव्याजैर्निजैः सामजै-
र्वादैरेष निषेधितोप्यरचयत् क्रीडां सुपीडावहाम् ॥
वंशोच्छेदमयं व्यधत् किमहो शैत्यं न तत् सांप्रतम् ।
तज्जज्ञे निजजीवनव्ययभयान् कोपावृणं दारुणम् ॥ २१ ॥
नक्रेण क्रमवक्रशक्रकुलिशक्रुरोग्रदंष्ट्राकुरान् ।
बिभ्राणेन बिहारकृन्निजमहानिर्वाणशस्त्रात्मना ॥
प्राणग्रासकृतोग्रविग्रहभृतोदग्रेण तं निग्रहम् ।
कर्तुं व्यग्रसमग्रजंतु तदिभाग्र्यं ग्राहयामास तम् ॥ २२ ॥
नक्रः क्रकचदंष्ट्राग्रः करिणां चक्रवर्तिनः ।
पदं विशेषात् विपदं विधातुं विदवार सः ॥ २३ ॥

निर्गच्छदिति । एषः गजेन्द्र उन्ति ते निर्गच्छन्तः ते च ते शकुनाः
पक्षिणः तेषां आवलिः तस्याः कलकलः कोलाहलः सः व्याजः कपटं
एषां तैः निजैः स्वकीयैः माने सात्वविषये जाताः तैः वादैः उक्तिभिः निषेधितः
नैवं त्वया कर्तव्यमिति निवारितोपि सुतरां पीडा तां वहति प्रपयति तां क्रीडाम-
रचयत् कृतवान् अयं गजेन्द्रः वंशस्य कुलस्य पक्षे वंशानां वेणूनां उच्छेदः तं
व्यधत् कृतवान् किमहो इति आश्चर्यं तत् तस्मात् शैत्यं शीतलत्वं आलस्यं
च न सांप्रतं न युक्तं अतः तत् सरः निजं स्वकीयं च तत् जीवनं च तस्य
व्ययः नाशः तस्मात् भयं भीतिः तस्मात् दारुणं यथा स्यात् तथा कोपेन
अरुणं रक्तं जज्ञे अभवदिवेत्युत्प्रेक्षा । कोपाकुलो हि सन्तप्तोरुणश्च भवतीति
प्रसिद्धम् ॥ २१ ॥

नक्रेणेति ! नक्राः समग्राः तर्ने जन्तवः प्राणिजः मत्स्यादयः यस्मिन् तत्
व्यासभग्नजन्तु तत् सरः तेषां निग्रहं गजानां शिक्षां कर्तुं विहारं सञ्चारं करोति
तत् बिहारकृत् निजं स्वकीयं महच्च तत् निर्वाणशस्त्रं अन्तिमायुधं तद्रूपः
आत्मा यस्य तेन प्राणसङ्कटे प्रयोक्तव्येनेत्यर्थः नक्रेण प्रयोज्येन तं इभेषु
अश्वः श्रेष्ठः गजेन्द्रः तं ग्राहयामास आकलयामास । कथम्भूतेन नक्रेण । क्र-
मेण वक्राः कुटिलाः शक्रस्य कुलिशं वज्रं तद्वत् क्रूराः कठिनाः उग्राः भयङ्क-
राः ते च ते दंष्ट्राणां अङ्कुराश्च तान् विभृतेसौ बिभ्राणः तेन । पुनः कीदृशेन ।
प्राणानां ग्रासः कवलः तं करोतीति कृतं तेन । पुनः कीदृशः । उग्रः भयङ्क-
रः स चातौ विग्रहः देहः तं विभर्ते धारयतीति भृतं तेन । पुनः कीदृशेन । उद-
ग्रेण महत्तरेणेति ॥ २२ ॥

नक्र इति । क्रकचवत् करपत्रवत् दंष्ट्राणां अग्राणि यस्य एतादृशः सः

यथा स्फुटेयुर्हृदयानि सद्यश्चेक्रीडतामात्मकुटुंबकानां ।
 नागाधिनाथः स्वतन्तुं धुनानः सस्फारमुच्चैर्बत चीच्चकार ॥ २४
 गुण्डां कुण्डलयंतमातिवशतश्चीत्कारमुच्चैस्तराम् ।
 मुंचंतं श्रवसी मुहुः फटफटात्कुर्वन्तमन्तर्जले ॥
 एवच्छैवलमुच्छलच्छफरिकं गच्छन्महाकच्छपं ।
 व्युच्छत्पुच्छमनेकपाधिपमसौ नक्रश्चकर्ष क्षणान् ॥ २५ ॥
 अन्तःपाथस्यतिशयरयान्नीयमानो निमेषा- ।
 दाम्यैर्दूतैः शमनसदनं जीवलोको यथैव ॥
 तन्मिलितरयं तं सरोगोपि नागो ।
 वेगोद्काज्जलचरवरं कुलमूलं चकर्ष ॥ २६ ॥

नक्रः करीणां गजानां चक्रवर्ती राजा गजे तस्य पदं पादं विशेषात् शालि-
 शयात् विपदं पीडां विधातुं कर्तुं विददार विदारि ॥ २३ ॥

यथेति । अभीक्षणं क्रीडन्ति चेक्रीडन्ति तेषां अतः कुटुंबकानि तेषां
 हृदयानि सद्यः तत्कालमेव यथा स्फुटेयुः विदीर्णानि भवेयुः तथा सः नागानां
 गजानां अधिनायः स्वामी गजेन्द्रः स्वस्य तनूः शरीरं तां स्फारं यथा स्यात्
 तथा धुनीते कम्पयतीति धुनानः सन् उच्चैः चीच्चकार चीत्कारं स्वजातीयभीति
 शब्दं कृतवान् बत इति खेदे ॥ २४ ॥

गुण्डेति । असौ सः नक्रः अनेकपानां गजानां अधिपः नायः गजेन्द्रः तं
 जलस्य अन्तः मध्ये इति अन्तर्जले उदेति तत् उद्यतं शैवलं यस्मिन् कर्मणि यथा
 स्यात् तथा उच्छलन्त्यः शफरिकाः मत्स्यः यस्मिन् कर्मणि यथा गच्छन्तः महान्तश्च
 ते कच्छपाः कुर्माः यस्मिन् कर्मणि यथा क्षणात् चकर्ष आकर्षितवान् । कयम्भूतं
 अनेकपं । आर्तेः पीडायाः वशः स्वाधीनता तस्मात् इति आर्तिवशतः गुण्डां
 कुण्डलयति कुण्डलवत् करोति तं । पुनः कीदृशः । अत्यस्तं उच्चैः इति उच्चैस्त-
 रां चीत्कारं स्वजातीयभीतिशब्दं मुञ्चतीति मुञ्चन् तं । पुनः कीदृशः । श्रवसी
 कर्णौ मुहुः बारंवारं फटफटादिति करोति कुर्वन् तं । पुनः कीदृशः । व्युच्छति
 विक्षिप्यते तत् पुच्छं यस्य तमिति ॥ २५ ॥

अंत इति । यमस्य इमे याम्याः तैः दूतैः किंकरीः शमनस्य यमस्य सदनं
 गृहं तं नीयतेसौ नीयमानः यथा जीवः एव लोकः जनः नीयते तथैव पायसः
 जलस्य अंतः इति अंतः पायसि अतिशयेन वेगः तस्मात् निमेषात् क्षणात्
 नीयमानः रोगेन सहितः सरोगः संरः गच्छतीति तादृशश्च नागः गजेन्द्रः वेगस्य
 उद्रेकः अतिशयः तस्मात् तं नक्रं कुलस्य तटस्य मूलं तत् चकर्ष आकर्षित-
 वान् । कयम्भूतं तं । पश्चात् जलमध्ये गजेन्द्राकर्षणानंतरं ईषत् किञ्चित् शिथि-

गद्यं.

अथ करिण्यः कलभाः सहचरकुंजराश्च क्रूरतरेण नक्रेण स्वदंष्ट्रा-
कुरेण विदीर्यमाणचरणं प्राप्तमरणमिव स्वरमणं पुनश्चाकृष्यमाणं वि-
लोक्य सकलमविरलं तत्कायमावेष्ट्य कराकर्षं कूलाद् बहिर्निष्कास-
यितुमारेभिरे ॥ ९ ॥

पद्यं.

अक्षाणीव जराज्वरार्तवपुषा तेषां पुनः कर्षताम् ।
तत्कृष्ट्या समकालमेव कलभाः शैथिल्यमातेनिरे ॥
कान्ता द्वित्रपदेषु कुंजरवरा मज्जन्त एव स्वयम् ।
निर्वृत्या निखिला भवन्ति सुखविषये ॥
गुण्डा सैव रदौ च तौ च करटौ तत् साहसं तद् बलम् ।
यं पश्येन्न यमः स्वयं वयमिति श्रीमन् बिभो मन्महे ॥
द्याहेणाद्य कथं स हन्त विपदः पीठे समारोपितः ।
स्तावं स्तावमिति द्विपेन्द्रललना दीना भृशं चुकुशुः ॥ १८ ॥

लितः रयः वेगो यस्य तं । पुनः कथंभूतं । जले चरति ते जलचराः मत्स्यादयः
तेषु वरः श्रेष्ठः तमिति ॥ १६ ॥

गद्यं । अयंति । अथ तदनन्तरं करिण्यः हस्तिन्यः किंच कलभाः शिशवः किं
च सह चरति ते सहचराः ते च ते कुंजराः गजाः अत्यंतं क्रूरः भयंकरः क्रूरतरः
तेन नक्रेण स्वस्य दंष्ट्रायाः अंकुरः तेन विदीर्यतेसौ विदीर्यमाणः चरणः पादो यस्य
तं प्राप्तं मरणं यस्य तं इव स्वस्य रमणः स्वामी तं गजेन्द्रं पुनश्च आकृष्यतेसौ
आकृष्यमाणः तं एतादृशं विलोक्य अवलोक्य अविरलं यथा स्यात् तथा सकलं
सर्वं तस्य गजेन्द्रस्य कायः शरीरं तं आवेष्ट्य वेष्टयित्वा करैः गुंडादंडैः आकृष्य इति
कराकर्षं कूलात् तटात् बहिः निष्कासयितुं आरेभिरे आरब्धवन्तः इति ॥ ९ ॥

पद्यं । अक्षाणीति । कर्षति आकर्षति तेषां कर्षतां तेषां गजानां मध्ये पुनः
अनन्तरं कलभाः शिशवः समकालं तत्कालमेव कान्ताः करिण्यः द्वे वा त्रीणि
पदानि तेषु द्वित्रपदेषु किं च कुंजरवराः गजश्रेष्ठाः स्वयं मज्जन्तः संतः
एव तत् तस्य नक्रस्य तत् कर्तृकया कृष्ट्या आकर्षणेन शिथिलस्य भावः शैथिल्यं
आतेनिरे विस्तारयामासुः । कथं । यथा जरा वार्धक्यं एव ज्वरः तेन आर्तं पीडितं
वपुः एषां तेषां अक्षाणीव इन्द्रियाणीव । तथा हि । निर्वृत्यां सुखविषये निखिलाः सर्वे
सुहृदः मित्राणि भवन्ति तस्याः निर्वृत्याः व्यत्यये दुःखविषये कोपि सुहृदः मित्राणि
न भवन्ति न जायन्ते ॥ २७ ॥

गुंडेति । गुंडा सैव गजेन्द्रसंबन्धिनी रदौ दंतौ च गजेन्द्रसंबन्धिनी एव करटौ

क्रोशत्यातकुटुंबकेधितटके संव्यावकर्षीमहा- ।
 युद्धप्रक्रियया समुद्धरययोः सम्बद्धयोः क्रुद्धयोः ॥
 कासारं समसारयो रणमहं तं पश्यतः प्रत्यहम् ।
 देवस्य द्युमणेस्तद्वदगणनेऽभूवन् स्वकीयाः कराः ॥ २९ ॥
 प्रतिकूले विधावस्य न विद्याः किं भवेदिति
 विशृङ्खलस्य पश्यास्य वारि वार्यभवद्यतः ॥ ३० ॥

गद्यं.

ततः पाथश्वरप्रवरप्रगृहीतपादपीडनया परिक्लिश्यतोप्यनेकपस्य पूर्व-
 चितपरमपुङ्गवपदपङ्कजपूजनप्रभवपृथुलपुण्यप्रवाहपरिपाकेन पर-
 नातरङ्गरायते

कपोलौ तौ च गजेन्द्रसंबन्धिनौ एव तत् तस्य गजेन्द्रस्यैव साहसं अविमृश्यकारित्वं
 तत् तस्य गजेन्द्रस्यैव बलं च गजेन्द्रं यमः स्वयं न पश्येत् द्रष्टुं न शक्नोति इति
 वयं हे श्रीमन् विभो भगवन् मन्महे मन्यामहे सः गजेन्द्रः अद्य प्राहेण नक्रेण
 विपदः विपत्तेः पीठे कथं समारोपितः स्यापितः इति स्तावं स्तावं स्तुत्वा स्तुत्वा
 द्विपेन्द्रस्य गजेन्द्रस्य ललनाः स्त्रियः करिण्यः दीनाः सत्यः भृशं यथा स्यात् तथा
 चुक्रुशुः आक्रोशं चक्रुः ॥ २८ ॥

क्रोशेति । तटः एव तटकः तटके इति अधितटके आतं पीडितं च तत्
 कुटुम्बमेव कुटुम्बकं तस्मिन् क्रोशति आक्रोशं कुर्वति सति कासारं सरोवरे
 संव्यावकर्षी परस्परकर्षणरूपा या महतः युद्धस्य प्रक्रिया तथा संबद्धयोः संल-
 मयोः समुद्धः स्यो वेगो ययोस्तौ तयोः क्रुद्धयोः क्रोधयुक्तयोः समं सारं बलं
 ययोस्तयोः गजेन्द्रनक्रयोः रणस्य युद्धस्य महः उत्सवः तं अहरहः प्रति इति
 प्रत्यहं प्रतिदिनं पश्यतीति पश्यन् तस्य देवस्य द्युमणेः सूर्यस्य स्वकीयाः कराः
 किरणाः तत् तस्य युद्धस्य अब्दानां वर्षाणां गणनं तस्मिन् अभूवन् बभूवुः ।
 युद्धं सहस्रसंवत्सरकालावच्छिन्नं बभूवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रतीति । अस्य जीवस्य विधौ दैवे प्रतिकूले सति किं भवेत् किं स्यादिति
 न विद्याः न जानीमः । पश्य । यतः विगतं शृङ्खलं बन्धनं यस्य तस्य अस्य
 गजेन्द्रस्य वारि उदकमपि वारि गजबन्धिनी अभूत् बभूव । अस्य कूले
 क्रीडाविधेर्जीयमानत्वादिति ॥ ३० ॥

गद्यं । तत् इति । ततः अनन्तरं पाथसि जले चरन्ति ते पाथश्वराः तेषु प्रवरः श्रेष्ठः
 तेन नक्रेण प्रगृहीतः यः पादः तस्य पीडना पीडा तथा परिक्लिश्यतीति परिक्लि-
 श्यन् तस्य अपि अनेकपस्य गजेन्द्रस्य पूर्वं परिचितं तच्च तत् परश्चासौ पुरुषः विष्णुः
 तस्य पदं चरणमेव पङ्कजं कमलं तस्य पूजनं च तस्मात् प्रभवं उत्पन्नं पृथुलं बहव

पद्यं

स्वयं सकलभोपि सन् विकलभः सहस्तोपि सन् ।
 विहस्त इति साम्प्रतं सवश एव सन्नप्यहम् ॥
 गतो विवशतामतो ममतया सितोस्मिन् वृथा ।
 विचारमिति निर्ममे मनसि तत्क्षणाभिर्ममः ॥ ३१ ॥
 अतो वक्रान्नक्रादवितुमपि शक्नादिबुधा ।
 न शक्तास्तत्रामी किमु मम वराकाः सहचराः ॥
 विनिश्चिक्ये पश्चात् सकलसुरसंसेव्यचरणौ ।
 हरी रक्षेदेको जडचरनियन्ता हि स विभुः ॥ ३२ ॥
 स्वपुष्करे सम्परिगृह्य पुष्करान् स पुष्करं पुष्करद्वयपदाम्बुजम् ।
 उदक्षिपन् पूजयितुं महाजना पुष्करं विष्णुपदं वदंत्यदः ॥ ३३ ॥
 ह्रीं तृतीय उल्लासः

तत् पुण्यं च तस्य प्रवाहः तस्य रिपाकः तेन परमा उत्कृष्टा मतिः बुद्धिः अं-
 कुरायते स्म अंकुरवद् बभूवेति ॥ १० ॥

पद्यं । स्वयमिति । साम्प्रतं स्वयंकलमैः सहितोपि सन् विगताः संतोष्यनुपयुक्ताः
 कलभः यस्य विकला नष्टा आ यातिर्यस्या तादृशश्च । किंच । हस्तेन शृङ्गया
 सहितोपि सन् विहस्तः विगतः सन्नपि नोपयुक्तः हस्तो यस्य व्याकुलश्च अपि च ।
 वशाभिः करिणीभिः सहितः सन्नपि विवशता विगताः सत्योपि अनुपयुक्ताः व-
 शाः करिण्यः यस्य तस्य भावः तत्ताः तां पराधीनतां च गतः प्राप्तः इति साम्प्रतं
 जातं । अतः अस्मिन् देहे परिवारे च ममताया ममेदं ममेदमिति बुध्या वृथा
 व्यर्थं सितोस्मि बद्धोभूवं इति निर्ममः निर्गता ममता यस्य एतादृशः सन् तत्
 क्षणात् तस्मिन् काले मनसि वक्ष्यमाणं विचारं निर्ममे निर्मितवान् ॥ ३१ ॥

विचारमेव आह । अत इति । अस्मादिति अतः वक्रात् कूरात् नक्रात् अवितुं
 रक्षितुं शक्रः इंद्रः आदिः एषां त्रे च ते निबुधाः देवाः अपि न शक्ताः न सम-
 र्याः । तत्र तस्मिन् रक्षणविषये अमी एते मित्रकलत्रपुत्राः वराकाः कृपणाः मम
 सह चरन्ति ते सहचराः किमु कथं समर्याः स्युः । पश्चात् अनंतरं विनिश्चिक्ये
 निश्चय कृतवान् । किमिति । सकलाः सर्वे च ते सुराः देवाः तैः सेवितुं योग्यौ
 संसेव्यौ चरणौ पादौ यस्य एतादृशः एकः हरिः रक्षेत् । हि यस्मात् सः विभुः
 श्रीहरिः जडं स्थावरं च चरं जंगमं च जडचरं तस्य जगतः जडचरस्य च
 नियन्ता शासिता अस्तीति ॥ ३२ ॥

स्वपुष्करेति । सः गजेन्द्रः स्वस्य पुष्करं शृङ्गाग्रं तस्मिन् पुष्करात् जलात्

अथ तृतीय उल्लासः

पद्यं.

अनन्तजनुरर्जितव्यसनभारविस्मारका-

च्युतामलगुणामृताम्बुनिधिमध्यमज्जन्मनाः ॥

व्यथामगणयन् कृतां प्रबलयादसायूजिताम ।

नितान्तानेयतान्तरः परपुमांसमस्तौ द्विपः ॥ १ ॥

नमस्सुरवरासुरोत्तमकिरीटरत्नावली-

मरीचिचयमंजरीरचितपिंजरीभावनाः ॥

न१७-दुषीणचन्द्रिकालवनिरस्ततापत्रयो ।

जयोदितमहोदयो जन्तु पादपद्मः प्रभोः ॥ २ ॥

पुष्करं कमलं संपरिगृह्य गृहीत्वा पुष्करं लं तद्वत् दृशौ नेत्रे यस्य तस्य विष्णोः पदमेव अंबुजं कमलं पूजयितुं अर्चयितुं उदक्षिपन् ऊर्ध्वं आकाशे क्षिप्तवान् । यद्यस्मात् महांतश्च ते जनाश्च महाज्जाः अदः इदं पुष्करं आकाशं विष्णुपदं वदन्ति । वियद्विष्णुपदमित्यमरः ॥ ३३ ॥

इदमुल्लासयुगमस्य व्याख्यानं नृपयाश्रुतं ॥

व्यधायि सीतारामेण श्रीमद्विठ्ठलसूनुना ॥ १ ॥

इति श्रीगजेंद्रचंपूटीकायां द्वितीया उल्लासः

अथ तृतीयस्य उल्लासस्य टिका.

पद्यं । अनन्तेति । द्विपः द्वाभ्यां मुखशृङ्गाभ्यां पिबति प्राश्नतीति द्विपः गजः प्रबलं बलिष्ठं च तत् यादश्च जलजंतुश्च तेन कृतां निर्मितां ऊजितां समृद्धतरामपि व्यथां पीडां न गणयतीत्यगणन् नितान्तं अत्यंतं स्वस्य नियतं अंतरं बुद्धिर्यस्य तादृशो भूत्वा परः प्रकृतेः परः स चासौ पुमांश्च तं पुरुषोत्तममित्यर्थः अस्तौ तूत्तुष्टव । बुद्धिर्यस्य हेतुगर्भं विशेषणमाह । अनन्तानि च तानि जन्तूपि जन्मानि तेषु अर्जितानि संपादितानि यानि व्यसनानि दुःखानि तेषां भारः तं विस्मारयन्ति तादृशः अच्युतस्य अमलाः स्वच्छाः ये गुणाः ते एव अंबुनिधिः समुद्रः तस्य यन्मध्यं तस्मिन् मज्जति तादृशं मनो यस्य तथोक्तः ॥ १ ॥

नमदिति । प्रभोः पादः एव पद्मः । वा पुंसि पदं नलिनमित्यमरः । जयन्तु सर्वोत्कर्षेण वर्ततां । सः कथंभूतः । नमन्ति ते नमन्तः ते च ते सुरवराः देवश्रेष्ठाश्च असुरोत्तमाश्च तेषां किरीटानि मुकुटानि तत्संबंधीनि यानि रत्नानि तेषां आवल्यः पंकजः तासां मरीचयः किरणाः तेषां चयः समूहः तस्य मन्त्र्यः वज्र्यः ताभिः रचिता पिंजरीभावना नानावर्णमिता यस्य । पुनः कथंभूतः । नखा एव

स्वपादशरणागतावनधृतव्रतग्रामणीः ।
 पुनर्दधुर्धराभरकदम्बचूडामणिः ॥
 गुणैर्मृतसागरप्रसरदूर्धिकासोदरः ।
 प्रभुर्भुवनसुन्दरो मम गतिः स दामोदरः ॥ ३ ॥
 व्रजप्रियतमाधरव्रणविधावन्तीवादयो ।
 मुरावसुरसुन्दरीवदनपद्मचन्द्रोदयः ॥
 भवानलतपस्त्रगां घनपटीरपङ्कोपमः ।
 पद्मभिर्जयतेतरां स्वजनकामकान्तः ॥ ४ ॥
 करारजधृतनन्दनोऽस्मिन्निन्दितः ।
 मयूरगलश्यामोऽस्मिन्निन्दितः दावानलः ॥
 जगद्भयविभूषणो गलितसर्वथादूषणो ।
 भुजोद्धतमहागिरिर्भिजयते स कंसादारिः ॥ ५ ॥

इदं च श्रद्धाः तेषां नवा नूना या चन्द्रिका तस्याः लनः लेशः तेन निरस्तं दूरीकृतं
 तापत्रयं आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकत्रितयं येन । पुनः कथंभूतः ।
 जयेन जयाख्येन पार्षदेन विजयसहचरेण उदितः उद्घोषितः महानुदयः
 विजयो यस्य ॥ २ ॥

स्वपादेति । सः प्रभुः दामोदरः मम गजेन्द्रस्य गतिः रक्षको भूयात् । कथंभू-
 तः । स्वस्य पादौ चरणौ तौ शरणार्थं आगताः त्राणार्थं प्राप्ताः तेषां अवने रक्षणे धृतं
 व्रतं यैः तेषां ग्रामणीः श्रेष्ठः । पुनः कथंभूतः । पुरंदरः इन्द्रः धुरंधरः श्रेष्ठः येषु
 तादृशाः ये अमराः देवाः तेषां कदंबानि समुदायाः तेषु चुडामणिरिव वरिष्ठः ।
 पुनः कीदृशः । गुणैर्दयादाक्षिण्यादिगुणैर्मृतानां सागरः समुद्रः तस्य प्रसरन्ति
 उच्छृङ्खलन्ति याः ऊर्मिकाः तरंगाः तेषां सोदरः बंधुः । अमृतमधुरगुणः इत्यर्थः ।
 पुनः कीदृशः । भुवने लोकत्रयेऽपि सुंदरः ॥ ३ ॥

व्रजेति । प्रभुः श्रीकृष्णः विजयतेतरां सर्वोत्कर्षेण वर्ततां । कथं सः । व्रजस्य
 गोकुलसंबन्धिन्यः याः प्रियतमाः कुटुम्बिन्यः तासां ये अधराः अधरोष्ठाः तेषु यः
 व्रजाणां क्षतानां विधिः करणं तस्मिन् अतीव अत्यंतं अदयः निष्कृपः । अपि
 च । मुरः इतच्छ्यामो दैत्यः आदिः येषां एतादृशाः ये असुराः दैत्याः तेषां सुन्दर्यः
 रमण्यः तासां वदनानि मुखानि तान्येव पद्मानि सूर्यविकासिकमलानि तेषां
 चंद्रस्य उदयः इव । पुनः कीदृशः । भवः ससारः एव अनलः आग्निः तेन तपंतः
 तापमामुव्रतः तादृशः ये नराः मनुष्याः तेषां घनः सान्द्रः यः चंदनः पटीरस्य
 पङ्कः कर्दमः तस्य उपमा यस्य तच्छ्यामकः इत्यर्थः । किं च । स्वस्य आत्मिनः
 यः भक्तजनः तस्य कामाः मनोरथाः तान् पूरयितुं कल्पदुमः कल्पवृक्षः इव ॥ ४ ॥

स्वपन्भुजगकुण्डलोपरिमहाप्रभामण्डलो ।
 लसन्मकरकुण्डलोऽविरततोषिताखण्डलः ॥
 विनीलकुटिलालको नृतिलको जगत्पालको ।
 व्रजाधिपतिबालको विजयते नरश्यालकः ॥ ६ ॥
 प्रवालनुलिताधरं छविनिरस्तधाराधरम् ।
 प्रलम्बरिपुसोदरं त्रिवलिभङ्गरम्योदरम् ॥
 नमामि रविभासुरं दलितदैत्यवंशाङ्कुरम् ।
 निर्लिपद्भयशम्बरं किमपि धाम पीताम्बरम् ॥ ७ ॥

कराब्जेति । सः हारः । स्वर्णेन वर्तते । कादक्षः । करः हस्तः
 एव अञ्जं कमलं तस्मिन् धृतः नन्दकः । अकः रवङ्गः येन । पुनः कीदृशः ।
 मुनीनां कदम्बकं समूहः तं आनन्दयत्याह्लादयति तथोक्तः । पुनः कीदृशः । मयूरस्य
 गलः कंठः तद्वच्छयामलः कृष्णवर्णः । अपि च । दनुजाः दैत्याः तेषां वंशाः ते एव
 वंशाः वेणवः तेषां दावानलः दवाग्निः दाहकत्वात् । पुनः कीदृशः । जगतां
 भुवनानां त्रयं त्रितयं तं भूषयति अलंकरोति तादृशः । पुनः कथंभूतः । गलि-
 तानि सर्वया सर्वप्रकाराणि दूषणानि यस्मात् । अपि च कीदृशः । हस्तेन उद्धृतः
 उच्चालितः ग्रहान् गिरिर्गोवर्धनः येन ॥ ५ ॥

स्वपन्निति । व्रजस्य गोकुलस्य अधिपतिः राजा नन्दः तस्य बालकः पुत्रः
 श्रीकृष्णः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । किंभूतः । भुजगः शेषः कृष्णस्य यत्कुण्डलं
 बलयितं तस्योपरि स्वपिति निद्रां करोति तथोक्तः । कथंभूतः । महत् प्रभायाः
 कात्याः मण्डलं बिम्बं यस्य । किञ्च । लसत् इति लसती मकरवत् कुण्डले कर्ण-
 वेष्टने यस्य । पुनः कीदृशः । अविरतं संततं तोषितः आखण्डलः इन्द्रः येन ।
 अपिच । विशेषेण नीलाः कालाः कुटिलाः वक्राः अलकाः केशाः यस्य । पुनः ।
 नृणां मध्ये तिलक इव । किञ्च । जगत् पालयति रक्षति तथोक्तः । पुनः कीदृशः ।
 नरस्य अर्जुनस्य श्यालकः पत्न्याः सुभद्रायाः भ्राता ॥ ६ ॥

प्रवालेति । अहं गर्जेन्द्रः किमपि अनिर्वचनीयशालि पीतं हरिद्रामं अम्बरं वस्त्रं
 यस्य ईदृक् धाम तेजः नारायणाख्यं नमामि नमस्कारोमि । कथंभूतं तेजः ।
 प्रवालैर्न विदुमेण नुलितः अधरः अधरोष्ठः यस्य तत् । पुनः कथंभूतं । छन्ना
 कात्या निरस्तः तिरस्कृतः धाराधरः मेघः येन तत् । पुनः कीदृशः । प्रलम्बस्य
 एतन्नामकदैत्यस्य रिपुः शत्रुः बलरामः तस्य सोदरं सगर्भम् । किञ्च । तिसृणां
 क्लीनां भङ्गः रचनाविशेषः तेन रम्प्यं मनोहरं उदरं जठरं यस्य तत् । पुनः
 कीदृशः । रवेः सूर्यादिपि भासुरं भास्वत् । अपि च दलिताः पाठिताः दैत्यानां
 वंशाः कुलानि ते एव वंशाः तेषां अंकुराः येन तत् । पुनः कीदृक् । निर्लिपाः
 देवाः ते एव शष्पाः मत्स्याः तेषां शम्बरं उदकमिव जीवनदान् ॥ ७ ॥

मनोज्ञगुणमन्दिरं चिकुरनिर्जितेदिन्दिरम्
 प्रसन्नमुखचन्दिरं गुणकदम्बकृष्टेन्दिरम्
 नमामि धृतमन्दरं कनकमालिकाकन्धरम्
 श्रितावनधुरन्धरं किमपि तन्महः सुन्दरम् ॥ ८ ॥
 घनाघनघनप्रभः सरांसजोल्लसल्लोचना
 धराधरधरः स्मरस्त्वजनबन्धनोन्मोचनः ॥
 सुरासुरसुराजितोत्तमकिरीटनीराजित-
 श्राचरचरो हरिर्विजयते स कंसादारिः ॥ ९ ॥
 वशावनाविशारदो* नवनिशानिकाशाम्बरो ।
 वशाननभृशार्तिदोऽऽशां प्रकाशात्मकः ॥
 शशाङ्कसदृशाननो विधिनिशान्तदीव्यवशा ।
 दिशाधिपतिशासनोऽवतु विशालभालस्थलः ॥ १० ॥

मनोज्ञेति । अहं गजेन्द्रः किमपि अनिर्वचनीयशालि तत् पारमेश्वरं सुन्दरं
 नारायणाख्यं महः तेजः नमामि प्रणमामि । तत्कथंभूतं । मनोज्ञाः सुन्दराः ये
 दयादाक्षिण्यादिगुणास्तेषां मंदिरं गृहं । पुनः कीदृक् । चिकुरैः केशैः निर्जिताः जिताः
 इन्दिराः भ्रमराः येन भ्रमराधिकनीलकुंतलमित्यर्थः । प्रसन्नः मुखं तुंडमेव चंदिरः
 चंद्रः यस्य तत् । पुनः कीदृशं । गुणानां कदंबानि समूहाः तैः कृष्टा आकृष्टा
 इन्दिरा लक्ष्मीः येन तत् । पुनः कीदृशं । कूर्मावतारे पृष्ठे धृतः मंदरः तत्संज्ञकः
 पर्वतः येन तत् । किंच । कनकमयी मालिका माला कंधरे यस्य तत् । अपिच ।
 श्रिताः आश्रिताः तेषां अवनस्य रक्षणस्य धुरंधरं निर्वाहकं ॥ ८ ॥

घनेति । हरिर्विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कथंभूतः हरिः । घना घनवत्
 मेघवत् घना निबिडः प्रभा कांतिर्यस्य । चपरं । सरांसिजवत् उल्लसती शोभमा-
 ने लोचने नेत्रे यस्य । किंच । धराधरं गोवर्धनं पर्वतं धरति तथोक्तः । पुनः
 कीदृशः । स्मरतीति स्मरन् स्मरणं कुर्वन् यः स्वस्य जनः तस्य बंधनं भवबंधनं
 उन्मोचयति तथोक्तः । पुनः कीदृशः । सुराः देवाः किं च असुराः दैत्याः तेषां
 सुष्ठु उत्तमप्रकारेण जिताः शोभमानाः चपरं उत्तमाः ये किरीटाः तैर्नीराजितः
 सुरासुरैर्नमस्कृतः इत्यर्थः । अपि च । चरं जंगमं अचरं स्थावरं अनयोः समाहारः
 चराचरं तस्मिन् चरति अंतर्गामीत्यर्थः । चपरं । कंसः आदिः मुख्यः येषां तेषां
 असुराणां अरिः शत्रुः ॥ ९ ॥

वशेति । हरिः अवतु रक्षतु । सः कथंभूतः । आत्मनः वशानां भक्तानां अ-
 वने रक्षणे विशारदश्चतुरः । नवया निशया हरिद्रया निकाशं तुल्यं अंबरं वस्त्रं

* “ प्रशासनवशामरो ” इति वा पाठः

खलाचलवलान्तकः कलिमलान्तकालायितः ।

कलापकललामभाक् स कमलाविलासास्पदम् ॥

कलाधरकुशातुलाममलललावलीलावहो-

अखिलान्तरचरः किलाशतु बलानुजन्मा विभुः ॥ ११ ॥

गद्य.

एवं भावप्रवृत्तात्मना विरिञ्चिवरवृन्दारकवृन्दवन्दितं भगवन्तं श्री-
वासुदेवमभिष्टूय वाचस्पतिमपि विस्मापयन् वेतण्डवर्षो वचनमेवमवा-
दीत् ॥ १ ॥

यस्य । पुनः कीदृशः । दशाननः रावणः तं प्रति भृशं अत्यंतं आर्तिं पीडां
ददाति तथोक्तः । पुनः कीदृशः । अमला चच्छा इक् ज्ञानं एषां तेषां प्रकाशा-
त्मकः । पुनः कीदृशः । शशाकेन चंद्रेण सदृशं आननं मुखं यस्य आल्हाद-
कवान् । पुनः कीदृशः । विधेः ब्रह्मणः निशांतिं गृहे दीव्यति क्रीडति यशः
कारिणस्य । पुनः कीदृशः । दिशानां अधिपतीन् स्वामीन् शास्ति शासनं करो-
ते तादृशः । वष्टि भगुरिरदोपमवाप्योरुपसर्गशोः । अवश्यमस्तथा कृत्ये तु काम-
मनसारपि हलंतानां तथा टापं यथा वाचा निशा दिशा इति वचनान् दिशाशब्दः
प्रावतः । पुनः कीदृशः । विशालं विस्तीर्णं भालस्थलं कपालफलकं यस्य
सः ॥ १० ॥

खलेति । स विभुः श्रीकृष्णः प्रभुः गजेन्द्रं मामिति शेषः अवतु रक्षतु । कथं-
भूतो विभुः । खलः दुष्टाः एव अचलाः पर्वताः तेषां बलांतकः इंद्रः इव प्रभेदकः ।
पुनः कीदृशः । कलेः मलः पातकं तं अंतकालवत् संहारकालवदाचरितः ।
पुनः कीदृशः । कलापकस्य मयू निच्छस्य यद्वलामं आपीडः तं भजति धरति
तादृशः । चपरं । कमलायाः लक्ष्म्याः विलासः तस्य आस्पदं स्थानभूतः । पुनः
कीदृशः । कलाधरश्चन्द्रस्तस्य यत्कुलं गोत्रं तस्मिन् अतुलं अनुपमं अमलं स्वच्छं
यद्वलामं भूषणं तस्य लीलां वहति धरति तादृशः । पुनः कीदृशः । अखिलं
संपूर्णं यज्जगत् तस्यांतरे अभ्यंतरे चरति संचरति तथोक्तः । पुनः कीदृशः ।
बलस्य बलरामस्य अनुजन्मा अनुजः ॥ ११ ॥

गद्य । भावेन प्रवृद्धः नम्रः आत्मा यस्य तेन गजेन्द्रेण विरिचिर्ब्रह्मा वरः
श्रेष्ठः येषु एतादृशाः ये वृन्दारकाः देवाः तेषां वृन्दानि समूहाः तैर्वन्दितं नमस्कृतं
भगवन्तं षडंगुगैर्धर्यवंतं श्रीवासुदेवं एवं उक्तप्रकारेण अभिष्टूय स्तुत्वा वेतंडेषु
गृजेषु वर्षः श्रेष्ठः गृजेंद्रः वाचस्पतिं बृहस्पतिं अपि विस्मापयन् विस्मयं कारयन्
सन् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण वचनमवादीत् अब्रवीत् ॥ १ ॥

पद्यं.

किं वर्गयामि व्यसनं विशेषाद् वाचा विलासाविषयो व्यथास्ते ।
विश्वांतरात्मा विदुषां वरेण्यो विभुर्विजानाति हि विश्ववृत्तम् ॥ १२ ॥

नागोहं शरणं यातो नागेन्द्रचरणं प्रति ।

विधेयस्य विधेयं वन् तद् विधेहि दयानिधे ॥ १३ ॥

हरिः करिन्द्रं परिधावते यो वनस्यप्रदेन पलेन देव ।

विलम्बकर्तुस्तव लोकभर्तुर्हिमं विधत्ते स कथं न चित्ते १४

हरिर्हि करिरक्षीति न दृष्टं न क्वचिच्छ्रुतम् ।

चतुरास्थगुरो नैष पशुरित्येवमुच्यते ॥ १५ ॥

द्रोणः कोपेन पूर्णः सह कलहकरः कौरवाणामनर्धैः ।

पश्यैते धार्तराष्ट्राः प्रसुप्तिमनसः पाण्डुरदैः पतन्ति ॥

पद्यं । किं वर्णयामीनि । अहं गजेन्द्रः वाचां वाणीनां विलासस्य अविषयः ।
विषयो गोचरो न भवति तादृशी व्यया व्याधिः अस्ते विशेषात् विशेषेण व्य-
सनं दुःखं किं वर्गयामि कथयामि । यतः विश्वांतरात्मा जगद्राज्यामी विदुषां ज्ञा-
निनां मध्ये वरेण्यः श्रेष्ठः विभुः श्रीमद्भक्षणः विश्वस्य सर्वं वृत्तं वृत्तानं विजानात्ये-
केति ॥ १२ ॥

नागेति । अहं नागः गजः कर्माद्यं शेषस्य इन्द्रः स्वामी तस्य चरणं पदं तं
प्रति शरणं रक्षितारं मत्वा यातः प्रातिः हे दयानिधे कृपासमुद्र विधेयस्य दासस्य
यन् विधेयं कर्तव्यं तत् विधेहि कुरु । नागेन मया संकटप्राप्तौ यः शरणीक-
रणीयः सः तु स्वस्वामी शरणीकृतः स्वामिना यदुचितं कर्तव्यं तत् क्रियतां ॥ १३ ॥

हरिरिति । यः हरिः सिंहः वनस्य करिन्द्रं गजश्रेष्ठं एकेन पलेन मांसेन हेतु-
ना परिधावते धावनं करोति सः हरिः विलम्बं करोति स विलम्बकर्ता तस्य
लोकानां भर्ता धारणपोषणकरः तस्य तव चित्ते अंतःकरणे हिमं लज्जां कथं न
चिन्तते करोति पशुरपि हरिः एकेन पलेन वनस्य गजेन्द्रं परिधावति । लोकभर्ता-
पि त्वं तादृशं वनस्यं जलस्यं मां गजेन्द्रं एकेन पलेन पलात्मकेन कालेन न
परिधावसीति कथं न लज्जसेइति भावः ॥ १४ ॥

हरिरिति । हरिः सिंहः करिणं रक्षतीति करिरक्षीति क्वचिदपि न दृष्टं न व-
ल्लेखितं न दुर्गतं नाकारितं । २ चतुरास्थगुरो चत्वारः आस्थानि मुक्तानि
यस्य स ब्रह्मा तस्य गुरुः पिता चतुराणि आस्थानि येषां तेषां गुरुः पिता च
तसंबोधनं हे चतुः भाषिशिरोमणे भगवन् अयं पशुः एतस्य किमपि ज्ञानं नास्ति
यथाकथंचित् येन केनापि प्रकारेण अनुनीतश्चेत् समाधास्यति इति नोच्यतां न
वक्तव्यः । तच्छीघ्रमागतव्यमिति भावः ॥ १५ ॥

तन्मन्येऽस्याः सरस्या मुरहर महिमा कोपि बर्चस्यपूर्णः ।
 सर्वस्याधीश यस्यां विनिमयमयतः प्रातिकूलयानुकूल्ये ॥ १६ ॥
 अदधान्मतपदं नक्रस्तवाहं त्वमपीश्वर ।
 पदं वैकुण्ठसंज्ञं चेत् तदैश्वर्यं निरास्पदम् ॥ १७ ॥
 मातङ्गत्वादुपेक्षेत्यपि वक्तुं न शक्यते ।
 न हि दीनदयालूनां सारासारविचारणा ॥ १८ ॥
 श्रीमच्छ्रोत्रपथे प्राप्तं न मद्यसनमीदृशम् ।
 युक्तं न वक्तुमप्येतत् सर्वज्ञत्वाज्जगद्गुरोः ॥ १९ ॥

द्रोण इति । हे मुरहर अहं अस्याः सरस्याः सरोवरस्य महिमा कोपि अपूर्वः
 विलक्षणः वर्तते इति मन्ये । पश्य । यत् यस्मात् प्रतिकूलस्य भावः प्रातिकूल्यं
 किं च अनुकूलस्य भावः आनुकूल्यं प्रातिकूल्ये विनिमयं प्रणिधानं अयतः
 प्राप्नुयान् । इ गताविति धातोर्लेटि रूपं । अनुकूलः प्रतिकूलो भवति प्रतिकू-
 लश्चानुकूले भवतीत्यर्थः । कुतः ऐतदिति चेत् पश्य । द्रोणः काकोलः डोमका-
 बळा इति लोकः । पक्षे आचयिः कोपेन क्रोधेन पूर्णः सन् कौ इति रवः येषां ते
 कौरवाः काकाः पक्षे दुर्योधनादयः तेषां अनीकैः सैन्यैः सह कलहं करोतीति
 कलहकरः भवति । किं च एते धार्तराष्ट्राः हंसविशेषाः पक्षे दुर्योधनादयः प्रमु-
 दितं मनो येषां ते प्रमुदितमनसः संतः पांडवाश्च ते पक्षाश्च तैः पतन्ति उड्डियन्ते ।
 पक्षे । पांडूनां लक्षणया पांडुसुतानां पक्षाः साहाय्यानि तैः प्रवर्तते । हे चतुरा-
 स्यगुरो यः हरिः करिभक्षी स करिरक्षी कथं स्यात् इति शंकांमकृत्वा ह्रुतं
 अत्रागतं व्यमात्रं सर्वं समीचीनं भविष्यति ॥ १६ ॥

अदधादिति । हे ईश्वर नक्रः मम पदं अदधादधारयत् अहं गर्जेन्द्रः तव
 पदं चरणं अदधां आधारयं त्वं वैकुण्ठः इति संज्ञा यस्य तत्पदं न मुंचसि चेत्
 तदा तर्हि ऐश्वर्यं ईश्वरत्वं निर्गतं आस्पदं स्थानं यस्मात् तादृशं स्यात् । ऐश्वर्यस्य
 स्थानमेव न स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

मातङ्गेति । हे भगवन् । मातङ्गत्वात् गजत्वात् चांडालत्वाच्च एषा मदीया उ-
 पेक्षा त्वया परमपवित्रेण क्रियते इत्यपि वक्तुं मया न शक्यते । हि यस्मान् दीनैषु
 ये दयालवः तेषां अयं सारः साधुः अयमसारः असाधुः इति विचारणा विचारः
 नास्ति ॥ १८ ॥

श्रीमदिति । ईदृशं मद्यसनं मम दुःखं श्रीमतः भगवतः श्रोत्रयोः कर्णयोः
 पंथा भार्गोः तस्मिन् न प्राप्तं नागतं एतदपि मया वक्तुं न युक्तं योग्यं । यस्मात् ज-
 गतः गुरोः तस्य तव सर्वं जानातीति सर्वज्ञः तस्य भावः तत्वं तस्मात् अन्यथा
 सर्वज्ञत्वहानिरिति भावः ॥ १९ ॥

निर्गच्छन्नपि दीनवत्सलतया नूनं सितो हार्दतः ।
 श्रीदेव्या मयि मत्सराकुलितया तस्या यदूरु करः ॥
 वक्षोजौ च कटौ गतिं च मम सा बिद्वेष्टि मन्दागति- ।
 नाल्येतद्भगवत्पदं श्रितवतां कृत्यः पुनस्तल्लवः ॥ २० ॥
 अन्योपि वा कश्चिदनेकपीडितस्मादुं तमेनं स्वमया दयानिधे
 न चैतदप्यस्ति यदद्य तादृशो दृष्टोहमेवात्र न चापरो जनः ॥ २१ ॥
 स दीनवत्सलो भवान् प्रयातुमुद्यतः परं ।
 किमु क्षणं गरुत्मता बतच्युतातिबेलितम् ॥
 न वक्तुमीदृगप्यलं चराचरान्तरस्थिते-
 रथाप्यमुष्य सामयोनिपक्षपातिता स्थिता ॥ २२ ॥

गद्यं.

अथ निरःशेषोत्तरीभूतमणिगणकिरणतरङ्गितविताने प्रक्षालितपयः-
 फेनकल्पेनरूपे फणितरूपे निष्ठाणो निरतिशयानन्दकंदलो निगमागम-

निर्गच्छन्निति । मयि मत्सरेण द्वेषेण आकुलितां सा तया श्रीदेव्या लक्ष्म्या त्वं
 दीनेषु या वत्सलता दयालुता तया निर्गच्छन्नपि निर्गमनं कुर्वन्नपि हार्दतः प्रेम्णा
 सितः बद्धः । पित्र् बंधने कः । मत्सरित्वं विवृणोति । यद्यस्मात् मे गजेन्द्रस्य करः
 शुंडादंडः तस्याः ऊरु सक्थिनी द्वेष्टि । किं च । मे करटौ गंडौ तस्याः वक्षोजौ
 कुचौ द्वेष्टः । मे मंदा गतिः तस्याः मंथरगतिं द्वेष्टि । गजगामित्वादिति । एत-
 दपि नो न संभवति यतः भगवतः भवतः पदं श्रितवतां आश्रितवतां तस्य
 मत्सरस्य लवः लेशः कृत्यः कभवः कृत्यः कुत्रत्यः इत्यर्थः ॥ २० ॥

अन्य इति । हे दयानिधे कृपांनुधे त्वं अन्यः कश्चिदपि अनेकपीडितः
 अनेकाः पीडाः दुःखानि ताः संजाताः यस्य तमेनं त्रातुं रक्षितुं अयाः अगच्छः ।
 एतदपि न चास्ति यद्यस्मात् अत्र भुवने तादृशः अहमेव दृष्टः अपरः अन्यः
 जनः न च चैव । अनेकपयः अनेकपस्य त्रियः करिण्यः ताभिः ईडितः स्तुतः
 अहं गजेन्द्रः एव ॥ २१-॥

स इति । स दीनेषु वत्सलः दयालुः भवान् प्रयातुं प्रस्यातुं उद्यतः परं हे
 अच्युत गरुत्मता गरुडेन क्षणं बत अतिबेलितं विलंबितं किमु । चरं जंगमं
 अचरं स्यावरं तयोः अंतरं मध्यं तस्मिन् स्थितिर्यस्य तस्य ते ईदृगपि वक्तुं नालं ।
 अयापि लीलाविग्रेहणैव गरुडसाहायकेन आगतं व्यत्वेपि अमुष्य गरुडस्य साम्नः
 सामगानस्य योनिः कारणभूतौ यौ पक्षौ ताभ्यां पतति उड्डीयते तस्य भावः तत्ता
 नास्ति किं अपि तु सामयोनिपक्षपातिता गजपक्षपातिता अस्त्येव । मातंगाः सामयो-
 नयः इति हेमचंद्रः । अतः सोपि मम कार्याय विलंबं न करिष्यतीति भावः ॥ २२ ॥

नवनीतायमानो निखिलनिलिम्पनिचयनियन्ता निभृतकरुणानिधिर्नि-
जभक्तत्राणपरायणो भगवान् नारायणोऽनेकपनायकस्य निर्मलतर-
भात्रनिगदितं वचनं निशम्य उद्धमत्करुणामृतसागरस्य बहिर्निःसर-
त्तरलतरतरङ्गायमाणेन धवलितबिभ्रुमप्रभाप्रतिभटाधरेण स्मितेन पि-
च्छलच्छविच्छुरितमपि तारहारं पूर्वरूपतापादनपुरःसरं द्विगुणयन्
कुञ्जरवरदृढतरप्रेमपाशेनाकर्षित इव दनुजकुलसुन्दरीगर्भतामिस्रवि-
स्मनसहस्रकराजस्रदीप्रप्रभं सुदर्शनं करपल्लवेन कलयन्शरणनलिन-
परिचरणानिलीनान्तराया देव्या इन्दिरायाः करकिसलये तिरस्कुर्वन्शु-
दरान्तनिमज्जन्निवलिभङ्गं सहस्रोत्तस्थौ ॥ २ ॥

गद्यं । अयेति । अयेत्यनन्तरं शिरसि मस्तके शोखरीभूताः उत्तंसायिताः ये मणयः
तेषां गणः समूहः तस्य किरणाः तैः तरंगितः विचित्रितः वितानः उल्लोचः य-
स्मिन् । किं च प्रक्षालितः धावितः यः पथः फेनः ईषद्वयूनः प्रक्षालितपथः फेनकल्पः
तस्मिन् । पुनः । अनल्पे विस्तृते ईदृशे यत्कणितल्पे शेषरूपशय्या तस्मिन्
निद्राणः शयानः निरतिशयः अनिर्वचनीयः आनन्दः तस्य कंदलः कंदः निगमाः
वेदाः आगमा इत्यस्त्राणि तेषां नवनीतप्यमानः सारभूतः निखिलाः समग्राः ये
निर्लिपाः देवाः तेषां निचयः समूहः तस्य नियंता प्रवर्तकः निभृता बहुला या
करुणा तस्याः निधिः भांडारमृदं । निजभक्तानां त्राणे रक्षणे परायणः तत्परः
भगवान् नारायणः अनेकपानां गजानां नायकः गजेन्द्रः तस्य निर्मलतरः अति-
शयेन निर्मलः स्वच्छः यः भावः भक्तिः तेन गदितं भाषितं वचनं वाक्यं निश-
म्य श्रुत्वा उद्धमतीति उद्धमन् उच्छलन् यः करुणैव अमृतं सुधा तस्याः
सागरः तस्य बहिर्बहिः निःसरन् निर्गच्छन् तथा अनिशयेन तरलः यः तरंगः
तद्वदाचरितेन धवलितः शुभीकृतः बिभ्रुमस्य प्रवालस्य प्रतिभटः शत्रुरूपः यः
अधरः अधरोष्ठः येन तेन ईदृशेन स्मितेन मदहास्येन तरुणानां तमालपुष्पाणां
गुच्छः स्तवकः तद्वत् पिच्छलया त्रिगधया छव्या कांत्या छुरितमपि मिश्रितमपि
ताराणां मुक्तानां हारं पूर्वरूपतायाः शुभ्रवर्णतायाः आपावनं प्रापणं तत्पुरःसरं अग्रे
सरं यया तथा द्विगुणयन् द्विगुणीकुर्वन् कुञ्जरवरस्य गजेन्द्रस्य अतिशयेन दृढः
दृढतरः यः भक्तिबंधः तेन आकर्षितः इव दनुजानां दैत्यानां कुलमुन्दर्यः कुलस्त्रि-
यः तासां गर्भाः एव तामिस्राणि तमांसि तेषां विस्मनं नाशनं तस्मिन् सहस्रकराः
यस्य स सूर्यः तद्वदजस्रं निरन्तरं दीप्रा प्रदीपनशीला कांतिर्यस्य ईदृशं सुदर्शनं
चक्रं करपल्लवेन हस्तकिसलयेन कलयन् धारयन् सन् किं च चरणं पदमेव
नलिनं कमलं तस्य परिचरणं सेवनं तस्मिन् नितरां लीनं अंतरं अंतःकरणं
यस्याः तस्याः श्रीदेव्याः करकिसलये पाणिपल्लवे तिरस्कुर्वन् संशोभयन् उदरस्य अंतः

अथ चलनकनककुण्डलकान्तकिर्मीरितकपोलमण्डलं शय्योत्थायं ज
वधावचरणसम्भ्रमप्रत्यूहायमानं भ्रमद्भ्रमर्भविभ्रश्यद्विद्युदभ्रविभ्रमभ्रम
दायि पीताम्बरं करतलेनोत्कृष्य भक्तिभरनम्रकायस्तम्भं भालफलको-
त्तं सायितकरकमलकोरकं स्वमुखचन्द्रचकोरायिताक्षं स्फुरत्कार्तस्वर-
यक्षं चक्षुःश्रवोविपक्षं पक्षिरक्षकं ताक्ष्यं हूं समवनमसमवनमेति वचो
विरचयंस्तथा भवतोपि सद्योस्य स्कंधपीठोपरि स्वयमुत्पुट्यैवारोह ३

आरुह्य च किमिदं किमिदमिति समुत्थितविस्मयतुङ्गतरङ्गविहङ्ग-
राजं मंगलनिधानमनङ्गजनकस्तुरंगमिव याहि याहीति कुक्षिपुटयोः
पाण्डुर्युपपीडं सम्भ्रमयामास ॥ ४ ॥

मध्यः तस्मिन् निमज्जतीति निमज्जन् तिसृणां वलीनां भंगः रचनाविशेषः यथा
तथा सङ्गस्य अकस्मात् उत्तरीयं उत्थितवान् ॥ २-॥

अयेत्यनंतरं । चलती चंचले ये कनकस्य सुवर्णस्य कुण्डले कर्णवेष्टने तयोः
कात्या प्रभया किर्मीरितं चित्रं कपोलमण्डलं मल्लस्थलं यथा वया । शय्योत्थायः
उत्थाय इति शय्योत्थायं । णमुलंतेतत् । जवेन वेगेन धावतोः धावनं कुर्वतोः
चरणयोः पदयोः संभ्रमः त्वरा तं प्रत्यूहायते विघ्नसमूहवदाचरति तत् भ्रमन् स-
चरत यत् अत्र मेघः तस्य गर्भः मध्यः तस्मात् विभ्रश्यती अष्ट्रीभवती या विद्यु-
न् विद्युच्छता तस्याः अदभ्रः बहुलः यः विभ्रमः विलासः तस्य भ्रमं भ्रंति ददाति
तत् पीतं हरिद्रार्भं यत् अंबरं वस्त्रं तत् करतलेन हस्ततलेन उत्कृष्य ऊर्ध्वं
मालय्य भक्ष्याः भरः अतिशयः सः एव भरः भारः तेन नम्रः नतः कायस्तम्भः
अंगयष्टिर्यस्य तं । भालफलके कपाले उत्सवन् आचरितः श्रेष्ठरीकृतः कौटौ
हस्तनेव कमलस्य पद्मस्य कोरकः कुङ्कुमलः येन तं स्वस्य भगवतः यः मुखच-
न्द्रः तत्र चकोरायिते चकोरपक्षिवदाचरिते अक्षिणी नेत्रे यस्य तं । स्फुरती
लसंतौ कार्तस्वरवत् सुवर्णवद् भास्वरौ पक्षौ पतत्रे यस्य तं । चक्षुःश्रवसां सर्पा-
णां विपक्षः शत्रुः तं । पक्षिणः रक्षति तं ताक्ष्यं गरुडं हूं समवनमसमवनमनमनी-
यव भव इति वचः विरचयन् सन् । तथा भवतः श्रेष्ठस्य सतः साधोः अस्य
गरुडस्य स्कंधपीठोपरि अंशोपरि स्वयमेवोत्पुट्य उड्डीय आरोह
आरुहन् ॥ ३ ॥

आरुह्य च । मंगलानां कल्याणां निधानं आस्पदभूतः यः अनंगस्य मदनस्य
जनकः पिता किमिदं किमिदं इति समुत्थितः उदितः विस्मयः यस्य । आश्चर्य-
स्य तुंगतरंगः उच्चकल्लोलः यस्य तं विहगानां पक्षिणां राजा गरुडः तं तुंगमिव
अश्रमिव याहि याहि चल चल इत्युक्त्वा कुक्षिपुटयोः उभयकुक्षयोः पार्श्विभ्यां
मुल्काधोभागाभ्यां उपपीड्य इति पाण्डुर्युपपीडं । णमुलंतेतत् । व्यथां कृत्वा

ततोप्यतीवविस्मयमानमननुभूतेदृक्त्वरणं भगवन् क्व क्वेति सवि-
नयविभवविलसितं प्रार्थयमानं विनतानन्दनं गजराज गजराजेत्यनु-
शासदेवानुत्थिताया जलमिधिसुतायाः किमवगणितं किमत्युदितं
किमु विस्मृतं किमु स्वलितं किमतिवेलितमिति स्वापराधं मनसि
गवेषयन्त्या उरीकृतचंचरीकचमत्कारं पश्यन्त्याः सत्याः पवनमनोजवे-
न तेनोह्यमानो निरियाय ॥ ५ ॥

पद्यं.

वेगाद् देवमहीभृदेष दयया दन्तावलं व्याकुलं ।
दीनं हीनवलं हृतं जिगमिषुश्चाञ्चल्यशीलं किल ॥
हृत्वास्याः प्रथमं स्वयं पुनरदात् पत्ये प्रभुः पक्षिणाम् ।
सा किं तेन यथा स्थिता समभवच्छ्रीर्निर्निमेषेक्षणा ॥ २३ ॥

संभ्रमयामास त्वरयामास ॥ ४ ॥

ततः तदनंतरं सः भगवान् अतीव विस्मयतेसौ विस्मयमानः तं अत्याश्चर्यवंतं
अननुभूतं न अनुभूतं ईदृक् त्वरणं त्वरा येन तं हे भगवन् क्व क्व इति प्रकारेण
प्रार्थयतेसौ प्रार्थयमानः तं विनयस्य नम्रतायाः विभवं वैभवं तेन विलसितं
शोभितं विनतायाः नंदनः पुत्रः गरुडः तं गजराज गजराज गजेन्द्र गजेन्द्र इति
प्रकारेण अनुशासदेव आज्ञापयन्नेव अनुत्थितायाः अनुलक्ष्य उत्थितायाः जल-
निधेः समुद्रस्य सुतायाः पुत्र्याः लक्ष्म्याः मया इति शेषः अवगणितं अनादृतं किं
अत्युदितं अतीव जल्पितं किं किंचिदुपदिष्टं विस्मृतं किं स्वलितं प्रमत्तं किमु
अतिवेलितं नित्यक्रमे विलंबितं किं इति प्रकारेण स्वस्य अपराधं मनसि
गवेषयन्त्याः उरीकृतः चंचरीकस्य भ्रमरस्य चमत्कारो यया तथा पश्यन्त्याः वि-
लोकयन्त्याः सत्याः पवनश्च मनश्च पवनमनसी तयोः जववत् जवः वेगः यस्य
तेन गरुडेन उह्यमानः सन् निरयायि निर्गतः ॥ ५ ॥

पद्यं । वेगेति । एषः दयया रूपया व्याकुलं दीनं हीनं नष्टं बलं सामर्थ्यं यस्य
तं श्रितं आश्रितं दन्तावलं गजेन्द्रं जिगमिषुः गंतुमिच्छुः देवानां महीभृत्
राजा भगवान् पर्वतश्च अस्याः लक्ष्म्याः चांचल्यं शीलं चापल्यमयस्वभावं स्वयं
प्रथमं हृत्वा पक्षिणां पत्ये स्वामिने गरुडाय अदात् दत्तवान् किल । तेन कारणेन
श्रीः लक्ष्मीः निर्गतः निमेषो याभ्यां ते ईक्षणे यस्याः ईदृशी सती ययास्थिता तथा स-
मभवत् अभूत् । भगवतः देवमहीभृत्वात् स्थिरतया शीघ्रगमनयोगात् लक्ष्म्याः
चांचल्यं हृतं तेन स्वयं जवेन निर्गतवान् । पुनः तत् गरुडाय दत्तं इति सः वे-
गेन जगाम चांचल्यं गतमिति हेतुना सा जडीभूताभवदिति ॥ २३ ॥

विहाय वैकुण्ठपदं विहायसा विहंगवीरोथ विशेषवेगतः ।

परिस्फुटस्सामजकोमलध्वनिर्जगाम वैकुण्ठजनस्य पश्यतः २४
गद्य.

अथ गजराजोपि तेजोराशिं नभोमण्डलादवतरन्तं निरीक्ष्य मदाधि-
कक्रीडनातिपीडनादत्याकुलं कीलालं स्वयोनिरितितत्कुशलं कलयितु-
मिवायं वैद्युतो जातवेदाः पतति । अपि वा स्वकामिन्यो नलिन्यो
भक्तमातङ्गाधमकरसम्मर्दमर्दिताः किमकुशलिन्यः किं कुशलिन्य इति
विभावयितुमिव विवस्वानवतरतीति यावत् तर्कयति तावद् विविक्ता-
वयवं भगवान् ददृशे ॥ ६ ॥

स्वचितिविविधमणिगणविवस्वत्करव्यतिकरविकस्वरविसृत्वरकिर-
णाङ्कुरविचित्रितादिगन्तेन मुनिमनोविहङ्गनीडमिव मुक्तापीडं बह-
मानेन भास्वरेण कर्तस्वरकोटीरेण प्रसह्य बन्दीकर्तुं समाकृष्टाभिरत
एव सञ्जातकम्पाभिर्बहिर्निःसृज्यस्फुटसुकाभिस्तिमिरसरणीभिरिव प-
तनपतङ्गपतिपतत्रपवनपरिचयचंचलैः कुटिलकुन्तलैः, अगण्यला-
वण्यविनिर्जितेऽस्मन्नाथे मकरकेतौ कारुण्यवता श्रीमता प्रसादः क्रि-
यतामिति कथयितुमिव कर्णलग्राभ्यां कुण्डलाभिधाभ्यां मकराभ्यां,
स्वमन्दिरेणैव विशेषकशोभितेन भालस्थलेन, कुञ्जयनारविन्दमि-

विहायेति । विहंगेषु वीरः गरुडः विशेषवेगतः वेगातिशयेन वैकुण्ठपदं वि-
हाय त्यक्त्वा वैकुण्ठजनस्य पश्यतः सतः विहायसा आकाशमार्गेण परिस्फुटन्
निर्गच्छन् साध्वः साध्वः कोमलध्वनिर्यस्मात् ईदृशः सन् निर्जगाम नि-
रगच्छन् ॥ २४ ॥

गद्य । अयेति । अयेत्यनंतरं गजराजः गजेन्द्र. नभोमण्डलात् आकाशान्
अवतरन्तं प्राप्तवन्तं तेजोराशिं तेजसः समूहं निरीक्ष्य अवलोक्य मम यत् अधिकं
क्रीडनं क्रीडा तस्य यत् पीडनं पीडा तस्मादत्याकुलं व्याकुलतमं कीलालं उदकं
स्वयोनि निजजन्मकारणं इति हेतुना कीलालस्य कुशलं क्षेमं कलयितुं ग्रहीतुमिव
अयं वैद्युतः विद्युल्लतः संबन्धी जातवेदः अभिः पतति अवतरति अपि वा स्वका-
मिनिः स्वकामिन्यः यः सत्तः दुर्दम्यः यः मातङ्गाधमः गजनीचः चंडा-
लः तस्य करस्य शृङ्गादंडस्य हस्तस्य च यः समर्दः आघातः तेन मर्दिताः आ-
लोडिताः सत्यः किं अकुशलिन्यः किं अक्षेमवत्यः किं कुशलिन्यः क्षेमवत्यः एवं
प्रकारेण ताः विभावयितुं ज्ञातुमिव विवस्वान् सूर्यः अवतरति आगच्छति इति
यावत् तर्कयति तर्कं करोति तावत् विविक्ताः स्पष्टाः अवयवाः अंगानि यस्मिन्
कर्मणि यथा तथा भगवान् नारायणः ददृशे दृष्टिगोचरोभवत् ॥ ६ ॥

लदभङ्गराजिभ्यामिव नीलिमकुटीभ्यां भ्रुकुटीभ्याम्, तिलकुसुमसौंदर्यपरिहासिकया नासिकया, प्रखरतरतपस्यावदातैर्भगवद्गुणातिरक्तैर्योगधारणयोत्क्रम्य मुखांतः प्रविश्य स्थितैरिव द्विजव्रातैः, ध्यातृमनासि स्वानुरूपयता रक्तेनाधरपल्लवेन, परिचयवशादात्मनि परममधुरिमाणमापादयितुं लघ्नेनेव रेखाभिषेण ग्रामत्रयेण, बन्धुरया कन्धरया, विजित्य दैन्यमापादितः स्वपतिरिति कृपयितुमिव मुखमुपकण्ठं लुठन्त्या नक्षत्रमालया, कौस्तुभोदारेण तारहारेण, सङ्गदैरपि स्त्रीणामनङ्गदैर्भुजदम्भैर्मूर्तचतुष्पुरुषार्थस्तम्भैः, परमसुहृत्तया प्रसङ्गवशात् पाणिपद्मसङ्गतपतङ्गमण्डलेनेव सुदर्शनेन, श्रीनत्सश्रीनिकेतनेन विलुउदरुणशाटेन हृत्कपाटेन, स्वमूर्तिविशेषेणेव दर्शितबलिभङ्गेन भ्रमदनेककोटित्राण्डमंदिरेण जठरेण, झणझणाद्यमानकिङ्किणीजालपरिष्कृतशृङ्खलेन पीतकौशेयाम्बरेण, सुपर्णस्कन्धारूढाभ्यामूरुभ्याम्, स्मरनिषङ्गाभ्यामिव जङ्घाभ्याम्, हंसकरोचिताभ्यां

खचितेति । खचिताः ये विविधमणयः नाना रत्नानि तेषां गणः समूहः तस्य विवस्वतः सूर्यस्य ये कराः किरणाः तेषां व्यतिकरः मिश्रीभावः तद्वद्विकस्वराः विकसनशीलाः विप्लवराः प्रसरणशीलाः ये किरणांकुराः तैर्विचित्रितः चित्रीकृतः दिगंतः दिगंततरं येन तन । पुनः कीदृशेन । मुनीनां ऋषीणां मनांसि चित्तानि सान्येव विहंगाः पक्षिणः तेषां नीलं कूलायमिव मुक्तानां आपीडः शेखरः तं वहते-सौ वहमानः कार्तस्वरं स्वर्णं तन्मयेन भास्वणेन कांतिशिलेन कोटीरेण मुकुटेन । प्रसह्य बलात्कारेण बर्दाकर्तुं कारास्थीकर्तुं समकृष्टान् आक्रणाभिः अत एव संजातः उत्पन्नः कंपः यासां ताभिः बहिर्बहिः निःसरणे निगमन समुत्सुकाभिः उत्कंठिताभिः तिमिरस्य अंधकारस्य सरणिभिः पंक्तिभिः पतति उत्पतति स चासौ पतंगानां पक्षिणां पतिः स्वामी गरुडः तस्य पतत्रयोः पक्षयोः यः पवनः वायुः तस्य यः परिचयः स्नेहः तेन चंचलैः तरलैः कुटिलैः अतिशयवक्त्रैः कुंतलैः के-शैः न गणयितुं शक्यं अगण्यं यत् लावण्यं सौंदर्यं तेन विनिर्जितः जितः तस्मिन् अस्मन्नाये अस्माकं स्वामिनि मकरकेतौ मदने करुणैव कारुण्यं तत् विद्यते तेन श्रीमता नारायणेन प्रसादः कियतां इति कथयितुं कर्तव्यमुनिभिः । श्रोत्रगोः लम्बाभ्यां कुंडलमिति अभिधा नाम ययोः ताभ्यां तद्रूपाभ्यामित्यर्थः मकराभ्यां स्वस्य भगवतः मंदिरं गृहं वैकुण्ठं तेनेव विः गरुडः शेषः कः ब्रह्मा च तैः शोभितेन पक्षे विशेषकं तिलकं तेन शोभितेन भालस्थलेन ललाटफलकेन फुल्ले विकचे नयने एव अरविंदे कमले तयोर्मिलतः ते च ते भृंगराजी ताभ्यामिव नीलिभ्यः कालिभ्यः कुट्ये मदने ताभ्यां अत्यंतकृष्णाभ्यामित्यर्थः भ्रुकुटीभ्यां

पादाभ्याम्, वदन् । सुधाकरस्य पदोपरि पतद्भिः पृथुकैरिव न-
खैः, ध्यातुमनस आहूतेन कृत्स्नरागेण रक्ताभ्यां वज्राङ्कुराध्वजा-
म्बुजाङ्किताभ्यां मृदुशब्दाभ्यां पदतलाभ्याम्, परमकारुणिकीयं
भक्तत्राणपरायणः श्रीमन्नारायण इत्यत्र धार्य ण्तुं पञ्चक्रमे ॥ ७ ॥

धूम्यां तिलपुष्पस्य यत् सौंदर्यं तत् परिहसति उपहसति सा परिहासिका तया
नासिकया प्रखरा तीक्ष्णा या तपस्या तपः तया अवदातैः शुद्धैः शुक्लैश्च । अव-
दातः सिते गौरे विशुद्ध इति मेदिनी । भगवतः श्रीहरेः ये गुणाः शौर्यस्तयः तेषु
अतिरक्ताः प्रेमवंतः शोणाश्च योगधारणया समाधिना उत्क्रम्य ऊर्ध्वमागत्य सुखा-
तः भगवन्मुखमध्ये प्रविश्य गत्वा स्थितैरिव द्विजैः ब्राह्मणानां दंतानां च व्रातैः
समूहैः ध्यातॄणां ध्यानशीलानां योगिनां मनांसि चेत् । स्वानुरूपयता स्वविषय-
कारागयुक्तं कुर्वता रक्तेन लोहितेन अधरपल्लवेन परि- गत् स्नेहस्वाधीनत्वा-
त् आत्मनि स्वस्मिन् परमः उत्तमः यः मधुरिमा मधुरत्वं तं आपादयितुं कथयितुं
रेत्राभिषेण कंठसंबधिरेषाकपटेन लम्बेनैव ग्रामत्रयेण गानशास्त्रप्रसिद्धेन बभ्रुरया
सुन्दर्या कंधरया श्रीवया विजित्य जित्वा दैन्यं आपादितः प्रापितः स्वपतिः चंद्रः
इति हेतोः मुखं कथयितुमिव दयामुत्पादयितुं उपकंठं समीपं पक्षे कंठस्य मधीपे लुठंत्या
लोलंत्या नक्षत्रमालया कौस्तुभेन मणिना उदारेण भव्येन ताराणां मुक्तानां हारेण
अंगदैः केयूरैः सहितैरपि स्त्रीणां अनंगदैः अंगदरहितैः इति विरोधः कामदैरिति
श्लेषतः परिहारः भुजस्य दंभं कपटं येषां तैः परमाणां मूर्तानां व्यक्तिमतां च-
तुष्पुरुषार्थाणां कामादीनां स्तंभैः परमसुहृत्तया आरक्तत्वात् अतिमित्रत्वेन प्रसंगवशा-
त् किञ्चित् प्रसंगात् पाणिपल्लवे हस्तं कमले संगतं यत् पतंगस्य सूर्यस्य मंडलं बिंबं
तेनेव सुदर्शनचक्रेण । श्रीवत्सः किं च श्रीः लक्ष्मीः एतयोर्निकेतनेन गृहेण विलुठन्
विलोलत् अरुणं रक्तं शाटं प्रावरणवस्त्रं यस्मिन् तेन हृत्कपाटेन वक्षःकपाटेन स्वस्य
भगवतः मूर्तिविशेषः नामनावतारसंबन्धिनी मूर्तिः तेनेव दर्शितः बलिभंगः बलिदै-
त्यस्य भंगः पराजयः पक्षे त्रिवल्याः भंगः रचनाविशेषः येन ते १५ भ्रमंति चलन्ति
अनेककोटीनि यानि ब्रह्मांडानि तेषां मंदिरेणेव गृहेणेव जठरेण उदरेण
ज्ञानज्ञान इति शब्दायते शब्दं करोति तत् शब्दायमानं यत् किंकिणीजालं क्षुद्र-
घटानिवहः तेन परिष्कृतं भूषितं शृङ्खलं मेखला यस्मिन् तेन पीतं हरिद्राभं
कौशेयं रुमिकोशभवं यत् अंबरं पीतांबरमिति लोके तेन सुपर्णस्य गरुडस्य
स्कंधयोः आरूढाभ्यां ऊरूभ्यां अंकाभ्यां स्मरस्य कामस्य निषंगाभ्यां नूणीराभ्यां
इव जंघाभ्यां हंसकाभ्यां पादकटाभ्यां रोचिभ्यां शोभिताभ्यां पादाभ्यां वदनेन
मुखेन विजितः जितः यः सुधाकरः चंद्रः तस्य निजतातक्षमापनार्थं पादयोरुपरि पतंति
तैः पृथुकैः बालकैरिव नखैः ध्यायंति ते ध्यातारः तेषां ध्यानशीलानां मनः चित्तं

पद्यं.

कारुण्यामृतसागराय परमोदाराय तारे ह्रस्व-
 धाराय प्रवराय वेदशिरसां साराय संसारिणाम् ॥
 उद्धाराय विभावितस्मरसमाकाराय हृच्छोधक- ।
 स्वाचाराय परात्पराय जगदाधाराय तस्मै नमः ॥ २५ ॥
 नीराय, त्रितयादसां गुणवतां धीराय मञ्जु स्वनन-
 मञ्जीराय निरन्तराय यशसि क्षीरायमाणाश्रिये ॥
 गम्भीराय कृपाकराय विलसञ्जीराय हीरस्फुरत् -
 कोटीराय पराय निर्जरमहावीराय तस्मै नमः ॥ २६ ॥
 नीलाम्बोधराय लाय दिविषत्पालाय लीलाहत- ।
 व्यालाय तस्मै कल्पितजगज्जालाय कालात्मने ॥

तस्मात् आहतेन गृहीतेन कृत्स्नः सर्वः यः रागः विषयप्रेमा रक्तिमा च तेन रक्ता-
 म्यां लोहिताभ्यां वज्रं च अंकुशश्च ध्वजश्च अंबुजं कमलं च एतैरंकिताभ्यां
 चिन्हिताभ्यां मृदुलाभ्यां मृदुभ्यां पदतलाभ्यां एतैर्लक्षणैः अयं परमश्चासौ कारु-
 णीकश्च अतिदयालुः श्रीमान् नारायणः इत्यवधार्य निश्चित्य प्रणेतुं प्रणमितुं प्र-
 चक्रमे आरब्धवान् ॥ ७ ॥

पद्यं । कारुण्येति । कारुण्यं दयालुत्वमेव अमृतं उदकं तस्य सागरः समुद्रः
 तस्मै परमश्चासौ उदारश्च दानशौडश्च तस्मै । च परं । संसारिणां नराणां उद्धार-
 राय विभावितः कल्पितः स्मरसमः कामसमः आकारः येन तस्मै हृत् चित्तं शोध-
 यति तादृशः सुष्ठु आचारः आचरणं यस्य तस्मै । पुनः कीदृशाय । परात् प्रधा-
 नात् पराय तत्साक्षिणे । उत च । जगतां आधाराय अधिकरणाय तस्मै भगवते
 नमः अस्तु ॥ २५ ॥

नीरायेति । तस्मै नमोऽस्तु त्रिताः शरणागताः एव यादृशं जलजंतवः तेषां
 नीराय । पुनः कीदृशाय । गुणाः दयादाक्षिण्यादयः विद्यन्ते येषां तेषां मध्ये धीरः प्र-
 डितः तस्मै । किंच । मञ्जु मधुरं स्वनतः तौ स्वनंतौ शब्दायमानौ मन्त्रीरौ नूपुरौ
 यस्य तस्मै । चपरं । यशसि कीर्तौ निरन्तराय कालत्रयाबाध्याय । अपि च ।
 क्षीरायते दुग्धायतेसौ क्षीरायमाणा धवला श्रीः शोभा यस्य तस्मै । पुनः कीदृशा-
 य । गम्भीराय उदाराशयाय । उत च । कृपां दयां करोति तस्मै । विलसत् शोभ-
 मानं चारं वस्त्रं यस्य तस्मै च हीरैः मणिभिः विलसन् मंडितः कोटीरः मुकुटः
 यस्य तस्मै च । पुनः कीदृशाय । पराय सर्वोत्तमाय । किंच । निर्जरेषु देवेषु
 महावीरः शूरः तस्मै ॥ २६ ॥

नीलोति । तस्मै नमः अस्तु । कस्मै नीलः कालः यः अम्बोधरः मेघः तद्वत्

अनुक्रमनंवार ग्रंथाचें नांव.

कि०. ड० हां०.
रुपये. आ०. आ० पै.

संस्कृत ग्रंथ.

१ मुकुंदानंदभाण काशोपतिविरचित. *	...	...	०	६	०	६
२ मंज रामायण-मोरोपंतकृत *	...	...	१	४	३	०
३ मढालसा चंपू-त्रिविक्रमकृत *	...	...	०	६	१	०
४ नोलकंठ चंपू-नीलकंठ कविकृत *	...	...	०	६	१	०
५ हेतुरामायण-विठोबा अण्णाकृत *	...	...	०	१०	१	६
६ कालिय कुतुहलम् नाम प्रहसन *	...	...	०	५	०	६
७ शिवकाव्य पूर्वाद्ध-पुरुषोत्तम पंडितकृत	...	...	१	८	२	०
८ पंत विठ्ठल कविकृत-सुश्लोक लोघव.	...	...	१	५	१	६
९ युवराज कविकृत-रामकाव्य.	...	...	१	०	१	६
१० वेदांत केसरी-शंकराचार्यकृत	...	...	०	९	१	०
११ शिवकाव्य उत्तराद्धम्-पुरुषोत्तम पंडित कविकृत	...	...	१	५	१	६
राजव्यवहार कोश	...	...	०	३	०	
अमरु शतक	...	...	०	६	०	
पुष्पबाण विलास	...	...	०	११	०	६

संस्कृत किरकोळ प्रकरणें.

कृष्णस्तवराज-मोरोपंतकृत *	...	...	...	१	०	६
प्रभुवंश काव्य *	...	...	...	०	२	०
शिवाय्या शतक-मोरोपंत कृत, *	...	...	...	१	०	६
अनुभूती लेश-वामन पंडित कृत, *	...	...	...	२	०	६
नौ प्रताप मंडनम् *	...	...	...	३	०	६
नौ कृष्ण भक्ति चंद्रिका नाटक. *	...	...	...	३	०	६
शंकराचार्यकृत अपरोक्षानुभूति *	...	...	...	१	०	६

च्या नांवावर * अशी फुली केली आहे ती प्रकरणें सुटी आहेत, बांधि-
नाहींत, बांधून पाहिजे असल्यास त्याबद्दल खर्च ८१ आणा निराळा पडेल

सूचना.

(१.) सन १८७८ पासून तों सन १८८६ अखेर पर्यंत ज्यास अंक पाहिजे असतील त्यांनी दर सालचे १२ अंकांस ५ रु० ५ आणे प्रमाणे आम्हांकडे किंमत पाठविली असतां त्यांकडे रवाना होतील. फुटकळ अंकास ४८६ प्रमाणे पाठविले असतां अंक रवाना होतील.

(२.) वर्गणी खालील लिहिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असतां आम्हांस पोंचेल,
 रा. रा. श्रीधर गणेश जिन्सीवाले एम. ए. प्रोफेसर ...मुंबई.
 ,, ,, शिवराम परशुराम भिडे, एम. ए. ....बडोदे.
 ,, ,, जनार्दन बाळाजी मोडक बी. ए. हायस्कूल ...ठाणे.
 ,, ,, सावळाराम माधव चिटणीस सायेर .....इंदूर.
 ,, ,, अनंत रामचंद्र चांफेकर अ० मा० सिटिस्कूल. नागपूर.
 ,, ,, वामन दाजी ओक असि० मा० .....रायपूर.
 ,, ,, रामचंद्र रघुनाथ नातू अ० मा० हायस्कूल. बेळगांव.
 ,, ,, गंगाधर पांडुरंग मट्टे अ० मा० हायस्कूल, कोल्हापूर.
 ,, ,, परशुराम भिकाजी भाटये वकील .....रत्नागिरी.
 ,, ,, विष्णु मोरेश्वर महाजनी, एम. ए. ....उमरावती.
 ,, ,, अण्णाजी रामचंद्र आत्रे हे० मा० हायस्कूल, ...मिरज.
 ,, ,, गोविंद रामचंद्र केळकर इंग्लिश मास्तर .....वसई.

(३.) हें पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पडावें म्हणून याची किंमत वर्षास आगाऊ ४ रुपये ट० ह० ६६. मागाहून ५ रुपये ६८. आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून दोन महिनांचे आंत समजावी. पोष्टाची तिकिटें पाठविणें शाल्यास तीर्त वी आणा किंमतीचीं असावी व रुपयास ४६६ प्रमाणे वर्तविले पाठवावा.

(४.) ह्या पुस्तकासंबंधानें पत्रव्यवहार, मनिआर्डर वगैरेचा करणें तो:-काव्येतिहास-संग्रह व्यवस्थापक याणें ह्या पत्त्यावर करावा.